

Häri 3-10 L&E

OKNY

Bil
80

Medlemsblad för Johan Nordlander - säll

Red: Lars-Erik Edlund Nr 3-4 1983

INNEHÅLL

LEDARE

Gösta Holm. Humanistiskt samarbete i Nordskandien 1

ARTIKLAR

Lars-Erik Edlund. Debatten om Vörårunorna 3

Gösta Holm. Om runorna i Vörå 11

Roland Otterbjörk. Om Vörå-runorna 14

Gunnar Hård. Vörårunorna 18

Evert Salberger. En ordföljdsfråga på Båtholmen-stenen 20

Lars Ericsson. Unikt fynd i mässhake från Stöde 26

Tyko Lundkvist. Bonyttan, Bäran och Blåkulla 29

Karl-Hampus Dahlstedt. Några berättelser på fjällsjösmål.

Upptecknade av Agaton Sjödin 37

RECENSIONER - ANMÄLNINGAR

Lennart Lundmark, Nils- Gustav Lundgren, Lars-Göran Tede-
brand och Sverker Sörlin. Recensioner och anmälningar ... 40

Karl-Hampus Dahlstedt. Sagofolket i Ådalsliden 48

Dan Bäcklund. Vindeln i focus 50

REDAKTIONELLT

Tryggve Sköld. Till minnet av Carl Johansson (1901-1983) ... 53

Claes Rosenqvist. Om ekonomi och årsbok 54

Redaktionens adress:

Lars-Erik Edlund
Johan Nordlander-sällskapet
Humanisthuset
Umeå universitet
901 87 UMEÅ

e l l e r

Lars-Erik Edlund
Mariehemsvägen 13 C III
902 36 UMEÅ

LEDARE

HUMANISTISKT SAMARBETE I NORDSKANDIEN

Fenno-Skandien är ju en term för sammanfattningen av Finland och Skandinaviska halvön. Ordet Nordfennoskandien kunde man då låta beteckna de norra delarna av Finland, Sverige och Norge. Det vore emellertid lite långsläpigt, och jag har vågat mig på att mynta termen Nordskandien. Därmed menas allt land norr om en linje, som går tvärs över Norden söder om Österbotten och Tröndelag. Dit hör också Medelpad och Härjedalen.

Detta område har många vetenskapliga problem och forskningsuppgifter gemensamma, inom arkeologi, historia, dialekt- och ortnamnsforskning, samhällsvetenskaper o.s.v. (f.ö. självklart också inom flera naturvetenskapliga discipliner). Nationell självtillräcklighet inom vetenskapen är alltid ett oting, och för Nordskandiens forskare vore en sådan särskilt olycklig. För att motivera det påståendet räcker det med att peka på tillvaron av lappar på hela Nordkalotten och ända ner i Härjedalen. Dessbättre har ett lovande samarbete inletts mellan humanister vid universiteterna i Uleåborg, Umeå, Trondheim och Tromsø.

Det har de senaste åren hållits två tvärvetenskapliga symposier kring nordskandiska problem. Det första hölls i Umeå 1978; året därpå kom de flesta föredragen ut i en samlingsvolym "Nordskandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning", redigerad av Evert Baudou och Karl-Hampus Dahlstedt. Av de 15 författarna är sex från vardera Finland och Sverige, tre från Norge. Om samerna, deras kultur, språk och historia handlar fem bidrag; översikter över dialekter och ortnamn presenteras i fyra. Bosättnings- och bebyggelseförhållanden samt näringsliv behandlas i huvuddelen av de resterande uppsatserna.

Erfarenheterna från Umeå-symposiet var goda, och sommaren 1982 hölls en ny sammankomst, nu i Trondheim. Nu gällde det "midt- och nordskandinavisk kultur" under rubriken "Folk og

ressurser inord". Tyngdpunkten var nog tänkt att ligga på "Midt-Skandinavien", d.v.s. Tröndelag med närliggande svenska områden, vilket väl gjorde att intresset från finländska forskare den här gången tyvärr var svalt. Men även nu var det vetenskapliga utbytet mycket gott.

Nu lämnar jag för ett ögonblick Nordskandien.

I den sorgglustiga TV-serien om Västergötlands fornhistoria förekom ett avsnitt, där professor Erik Lönnroth som svar på en fråga yttrade, att utforskandet av Västergötland säkert skulle ha nått längre än nu, om det hade funnits ett universitet i Skara. Uttalandet vinklades. TV-publiken kunde få den felaktiga uppfattningen om Lönnroths åsikt, att Västergötland a v s i k t l i g t skulle ha negligerats av lokalpatriotiska universitetsmän i rikets centrum. Sådana konspirationsteorier har ingen relevans för Västergötland, och inte skulle de ha det om de applicerades på Övre Norrland. Men Nordskandiens utforskande har alldeles påtagligt främjats av de nya universitetens placering. Detta är lika naturligt som glädjande.

Stora uppgifter återstår. En är att specialister inom finska, lappska och nordiska språk går samman om utforskning av Nordskandiens språkliga förhållanden, ortnamnen inte att förglömma. Här behövs ett organiserat och intimt samarbete.

Gösta Holm

ARTIKLAR

DEBATTEN OM VÖRÅRUNORNA EN INLEDNING AV LARS-ERIK EDLUND

Till det här numret av Oknytt har redaktionen inbjudit ett antal forskare att diskutera de tre runinskrifter i Vörå socken, Österbotten, vilka upptäckts under de senaste fem åren. Innan vi går över tillsjälva diskussionen skall jag söka besvara frågan vad en debatt i dessa frågor gör i våra spalter: Johan Nordlander-sällskapet skall ju enligt stadgarna arbeta med norrländsk humanistisk forskning. Men norrländska problem, inte minst sådana som hör en tidigare historisk period till, måste betraktas i ett öst-västligt perspektiv. Detta har i skilda sammanhang betonats under de sista åren, t.ex. av språkmän, arkeologer och historiker. Det är alltså troligt att de österbottniska runinskrifterna, om de visar sig vara gamla (d.v.s. från runsvensk tid), kastar nytt ljus också över den norrländska förhistorien. Debatten om de österbottniska runinskrifterna, såsom den kommit att föras i bl.a. Vasabladets spalter, har engagerat både lokalforskare ("fria forskare") och universitetsforskare inom de språkvetenskapliga och historievetenskapliga disciplinerna. Inte sällan har dessa forskarkategorier kommit att stå i opposition mot varandra, även om det funnits troende och tvivlare i båda lägren. Vårt sällskap har stort intresse av att överbrygga klyftor mellan olika forskargrupper. Även av den anledningen har rundiskussionen intresse för dessa spalter. Diskussionen om de österbottniska runinskrifternas ålder illustrerar dessutom på ett utomordentligt sätt att man också inom fackkretsar kan ha skilda meningar, ja, det kan t. o. m. vara så att samma sakförhållande kan sägas tala för eller emot att runinskrifterna är samtida med de uppländska, alldeles beroende på vilken förhandsinställning man har. Slutligen är rundebatten i öster faktiskt både spännande och intresseväckande, varför jag tror att den kan bereda våra läsare glädje.

Troligen är många av våra läsare inte så väl insatta i den diskussion som uppstått med anledning av de österbottniska runfynden. Det kan därför vara på sin plats att först ge en kort introduktion. Av den samlade mängden runinskrifter av yngre typ (dockfrån runsvensk tid) finns de allra flesta i Uppland. Vi känner också flera av de uppländska runmästarna till namnet, såsom Asmund och Öper. Går vi norrut i landet tunnar antalet runinskrifter märkbart av. Från Medelpad känner vi bara fjorton runinskrifter (Hellbom 1978:6). I äldre källor finner vi dessutom uppgifter om ytterligare några medelpadiska runinskrifter. I Jämtland finns bara en runinskrift, på den berömda frösöstenen (varom se Ahnlund 1947:1 ff, Jansson 1977:119 f). I Ångermanland saknar vi runinskrifter, vilket kan tyckas förvånande, som landskapet ju har en väletablerad och kontinuerlig järnålderskultur. Inte minst har genom arkeologen Per H. Ramqvist denna järnålderskultur bekräftats, då för ett nordostligt ångermanländskt område (Gene i Själevads socken), se Ramqvist 1980:7 ff, 1983 passim. Men runinskrifter har landskapet för den skull alltså inte. Visserligen har man i Lappmarken, i Älgsjö i Åsele socken, funnit en pilspets med fyra fullständigt bevarade runtecken — av typologiska skäl är tecknen daterade till 500-talet — men denna runinskrift är alltså anbringad på ett lösföremål (och berättar därför inget om runristningskonsten just på fyndplatsen), den är otolkad, och — vad värre är — det är inte heller helt säkert att ristningen är från 500-talet (jfr härtill Hvarfner 1957:27 ff, Serning 1960:156 f). Detta är läget i Nordsverige vad gäller runinskrifter.

Vänder vi blickarna österut, mot Finland, slås vi också av runfattigdomen. Flera av de funna runinskrifterna är diskuterade och diskutabla. Vi har ett runkors från Sund på Åland och runtecknen på det s. k. Tuukkala-spännet (Freudenthal 1893:1 ff) och ett par ytterligare runinskrifter — samt, enligt vissa forskare, tre gamla runinskrifter i Vörå i Österbotten. Som Gunnar Hård framhåller i sin artikel nedan har den språkvetenskapliga och historievetenskapliga beredskapen i Finland att ta emot och tolka eventuell information från runkristen tid varit bristfällig. Att runristningarna i Vörå kom att väcka stor uppmärksamhet både hemma och utomlands

VASA LÄN

namnkarta med tyngdpunkt på de svensk- och tvåspråkiga kommunerna

Kartan återgiven från Svenska Österbottens historia I.
Utgiven av Svenska Österbottens Landskapsförbund.
Vasa 1977.

var därför att vänta. Diskussionens vågor har alltsedan det första fyndet också gått höga.

Så över till en presentation av runinskrifterna i Vörå. Jag ger dels en trolig läsning av dem, dels en tolkning. Midsommaren 1978 gjordes det första runristningsfyndet i socknen. Då upptäcktes nämligen den s. k. H ö j s a l - r i s t n i n g e n (en ristning anbragt direkt på en låg klipphäll), möjligen lydande a f t s u n u t, översatt "Efter son(en) t" — andra tydningar finns också, t.ex. Bengt Odenstedts (varom se Norrman 1983:105 f) och Roland Otterbjörks (presenteras i dennes artikel nedan).

1982 i augusti upptäcktes den andra ristningen. Denna var ristad på en jordfast stenhäll och kom — efter fyndplatsen — att kallas B å t h o l m s r i s t n i n g e n (eller H ä r - t u l l r i s t n i n g e n). Här är texten längre:

a f t · - . . . - n - s u n - s i n ·
f i a r r i · a u s t a r l a · d o ·
· e g L · f a þ R · r i s t i ·
r u n a r · g u þ · i a l p i · a n s ·
s a l u

med tydningen "Efter ..., son sin, (som) fjärran österut dog, Egil fader(n) ristade runor. Gud hjälpe hans själ."

Bara några månader senare, i november 1982, upptäckte Uno Forss, en av de mera aktiva fria forskarna i denna del av Svenska Österbotten, den tredje, och hittills sista, ristningen, bara 400 meter från båtholmsristningen. Eftersom den är belägen på Hilding Peths skifte kallas den P e t h s k i f t e - s t e n e n (eller A n u n d s t e n e n efter stenristaren). Detta fynd kom dock att hemlighållas ända fram till juli 1983. Enligt Evert Salberger (artikel i Vasabladet den 17.10.83) lyder texten:

a/o n u t · l i t · r i s t a ·
r u n a R · i f t · u l f ·
s u n · s i n · k u þ ·
h i a l b i - t
h a n s ·

med tydningen "Anund lät rista runor(na) efter Ulv, son sin. Gud hjälpe (ande) hans."

Om dessa tre ristningar och deras ålder har åtskilliga forskare redan yttrat sig, mest i tidningar och tidskrifter. Dessutom har Ralf Norrman utgivit en hel bok i ämnet, betitlad Vörårunorna I (Jakobstad 1983), där han (s. 72-150) — mycket talangfullt — sammanfattar och kritiskt värderar olika åsikter om de två första ristningarna. En fortsättning i Vörårunorna II är utlovad.

Många språkliga argument för och emot ristningarnas höga ålder (900-1100) har figurerat i debatten, och de viktigaste upprepas av artikelförfattarna nedan. För att förstå argumenteringen bör läsare utan nämnvärda förkunskaper i runologi använda handböcker som von Friesen 1933 och Jansson 1977. Enligt flera granskares åsikt är de språkliga argumenten i n t e tillräckliga grunder för bedömningen av ristningarnas ålder. Istället bör sådana saker som inskrifternas komposition och kondition (d.v.s. runtecknens djup och vittringsförhållanden) bedömas. Otterbjörk hävdar (se nedan) att många runtecken i den andra ristningen förefaller vara djupa och pregnant huggna, som av ett hårt och vasst föremål. Han hävdar vidare, att "den ganska sköra stenytan /är/ nästan helt opåverkad av vittring". Detta måste anses vara en viktig instans emot att ristningarna härstammar från runsvensk tid. Man skulle dock vilja se detta omdöme bekräftat av naturvetenskaplig expertis, i synnerhet som det inte delas av alla dem som sett ristningen. Inskriftens utseende har också sitt intresse vid bedömningen av åldern. Ramlinjer saknas i alla tre ristningar, något som förvånar särskilt då det gäller de långa ristningarna 2 och 3. Gösta Holm säger om den andra ristningen t.ex. att båtholmsmästaren "har gjort det lätt för sig rent konstnärligt. Han hugger in sina runor utan ramlinjer i ett antal osymmetriska rader mitt på stenen. De svealändska runmästarna brukade utnyttja stenens konturer, och de gjorde ramar."

Viktigt vid bedömningen av ristningarnas ålder blir hur man skall förklara det otvivelaktigt besvärande förhållandet (om man vill mena att ristningarna är gamla) att den andra ristningen har en blandning av vad som förefaller vara yngre runteckentyper och ålderdomliga ordformer. Här kunde nog diskussionen fördjupas ytterligare.

Det är för en icke-fackman svårt att bedöma de olika argumentens vikt. Det är påfallande att man hitintills ganska lite beaktat hur för- och emotsynpunkterna skall vägas mot varandra. Ur det myller av skilda argument som framförts i diskussionen återkommer i våra följande artiklar många. Ett skall särskilt beaktas här, och det är det faktum att runfynden gjordes utanför Vörås egentliga huvudbygd. Hur skall detta förklaras? Talar detta för eller emot att ristningarna är gamla? Gösta Holm hävdar å sin sida att detta är ett skäl mot att ristningarna har hög ålder. Om man som sentida ristare vill "vara i fred för att undgå avslöjande ögon och öron, finns ingenting bättre än att smyga sig långt in i skogen, som döljer ens förehavanden och dämpar mejselhuggens ljud", skriver Holm. Detta låter bestickande. Gunnar Hård å sin sida betraktar denna "avkroksteori" som irrelevant och söker betrakta runbygdens ställning vid den tid då runristningarna kan ha tillkommit. "På medeltiden var Vörå ett kapell under Storkyro församling. Det är alltså ganska logiskt att runorna visar söderut, att de har hittats i terrängen mellan den forntida Vöråviken (idag Vöråslätten) och Kyro älv-dal". (Jfr kartan s. 5.)

Hur man än ser på åldersfrågan kommer man att ställas inför problem. Man kan verkligen undra om det är sannolikt att en lokal runristningstradition funnits i Vörå, som gett oss tre i tiden väl åtskilda inskrifter. A priori är det väl annars ingenting som hindrar att vi kunde ha runristningar i Finland — Österbotten ligger ju trots allt bara ett par dagsetapper från runristningscentrum i Uppland, och man har ju funnit vida mera avlägsna runristningar, t.ex. på det s. k. Pireuslejonen. Det vore dock en klar fördel om de som tror att vöråristningarna är gamla ger besked om hur inskrifterna skall infogas i ett lokalt historiskt sammanhang i Österbotten.

Men också förespråkarna för tanken att det skulle vara frågan om en sentida ristare får problem. Räkna man med att han varit ensam har han tvivelsutan varit skicklig, som förmått variera sig med, vad vi hitintills vet, tre olika "runhandstilar" — och är han så skicklig tycker man nästan att han också skulle ha kunnat arrangera sin text på ett mera konventionellt

och därmed övertygande sätt. Att runristningar skall ha ramlinjer tillhör runristningskonstens elementa kan man tycka. Skall man å andra sidan räkna med att flera ristare i sen tid varit i aktion måste de ha varit i maskopi med varandra (att flera av varandra oberoende ristare skulle vara våra sentida runmästare är osannolikt). För mig förefaller det nog också lite märkligt att inte den sentide ristaren (de sentida ristarna) verkat mera aktivt för att ristningarna skulle upptäckas -- det förefaller meningslöst att göra en "förfalskning" som ingen upptäcker, och hade den sentide ristaren (de sentida ristarna) velat ha sina alster upptäckta kunde väl ristningarna ha placerats lite mera centralt i bygden?

Det är ett självklart påpekande men bör ändå sägas: varje ristning i Vörå bör behandlas för sig. Att en eller två utmönstras betyder inte automatiskt att alla är sentida ristningar. Men bara förekomsten av en enda gammal ristning i Österbotten skulle vara sensationell.

Fackgranskningen av vöråristningarna har varit sträng, och frågan är om inte en del sentida ristningar skulle måsta konstateras också bland de uppsvenska om dessa utsattes för en lika närgången granskning. Men vad som på ett generellt plan varit anmärkningsvärt i denna rundiskussion är att både likheter med andra runinskrifter och olikheter sagts tala emot att ristningarna är gamla. Har man funnit likheter har detta ansetts tala för att här har "förfalskar-skälmen" minsann kopierat (plagierat), och har man funnit olikheter mot normen (ofta = de uppsvenska runristningarna) har detta ansetts visa att (den sentide) runristaren inte riktigt vetat hur runristning skall gå till. Man måste nästan uppgivet fråga hur en vöråristning egentligen skall se ut för att accepteras som gammal. Att dessa sätt att argumentera inte håller är självklart.

Det är i denna diskussion sannerligen att beklaga att Evert Salbergers ord -- i Vasabladet den 16.9.82 under rubriken "Låt oss gemensamt söka sanningen" -- inte fått vara mera vägledande i debatten. Salberger skriver bl.a. :

Låt oss föra /debatten/ öppet och uppriktigt, givetvis även kritiskt, men positivt och konstruktivt! Låt oss slippa onödiga vinklingar och försåtliga glidningar! Låt oss, vad slutresultatet än må bli, gemensamt söka sanningen och ingenting annat än sanningen.

I diskussionen — vilkens resultat är högst väsentliga för bedömningen både t.ex. av den östsvenska och nordsvenska kolonisations- och språkhistorien — som den möter på följande sidor redovisar de olika forskarna sina åsikter om runristningarnas i Vörå äkthet, d.v.s. om de är runsvenska ristningar eller ristningar från sen tid. Bidragen har olika accenter: Evert Salberger granskar t.ex. ett språkligt detaljproblem, medan Gösta Holm och Roland Otterbjörk låter språkliga förhållanden balansera mot utomspråkliga — t.ex. ristningstekniska och geografiska — i sökandet efter sanningen. Varje artikel-författare står som ansvarig för sitt inlägg. Om vår diskussion här kan informera om denna forskningsfråga, och kanske också på någon punkt föra diskussionen vidare, är det tacknämligt.

TREVLIG LÄSNING!

N Ä M N D L I T T E R A T U R

- Ahnlund, Nils 1947. Kring Frösöstenens personnamn. I: Festskrift till Iwan Wikström på hans 60-årsdag den 19 september 1947:1-10. Lund.
- Freudenthal, A. O. 1893. Runinskriften å Tuukkala-spännet. I: Öfversigt af Finska Vetenskaps-Societetens förhandlingar, XXXV, 1892-1893:1-3. Helsingfors.
- Friesen, Otto von /utgivare/ 1933. Runorna. Nordisk kultur.Samlingsverk del VI. Stockholm/Oslo/København.
- Hellbom, Algot 1978. Medelpads runstenar. Stockholm. /Otryckt manuskript förvarat vid Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet./
- Hvarfner, Harald 1957. Fångstmän och nybyggare i Ångermanälvens källområden under järnåldern. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XV, 1957. Härnösand.
- Jansson, Sven B. F. 1977. Runinskrifter i Sverige. Stockholm.
- Norrman, Ralf 1933. Vörårunorna. Del I. En bok om runinskrifterna i Höjsal och Härtull sammanställd av Ralf Norrman. Jakobstad.
- Ramqvist, Per/H/ 1980. Gene före Gene. Romartida bönder i norra Ångermanland. I: Norrlänningar förr och nu. Från järnålderns Genebor till Multrä myror. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet Nr 3:7-34. Umeå.
- Ramqvist, Per H. 1983. Gene. On the origin, function and development of sedentary Iron Age settlement in Northern Sweden. Umeå.
- Serning, Inga 1960. Övre Norrlands järnålder. Skrifter utgivna av Vetenskapliga biblioteket i Umeå. Umeå.

OM RUNORNA I VÖRÅ
AV GÖSTA HOLM

De nordligaste runstenar vi känner i Sverige finns i Medelpad och - i ett fall - i Jämtland. Den senare är den berömda Frösö-stenen som kungör, att Östman Gudfastsson kristnade Jämtland.

Stora delar av Ångermanland var uppodlade och bebyggda redan under folkvandringstiden, och bygden formerades under vikingatiden, runstenstiden framför andra. Ändå har ingen enda runinskrift veterligen påträffats i landskapet. Att också ångermanlänningar kunde vara runkunniga antyds emellertid av ett lösfynd i Älgsjö by i lapplandssocknen Åsele. En skifferspjutspets bär urnordiska runor (som dock tyvärr är otolkbara). Spjutet har rimligtvis tappats av en ångermanlänning på fångstfärd i lapparnas ("finnarnas") land.

Liksom Övre Norrland har Finland ansetts tomt på minnen från runtiden. Därför var det en sensation, när rapporter kom om inte mindre än två fynd av runinskrifter i den österbottniska socknen Vörå.

I juni 1983 hade jag tillfälle att beskåda runfynden i Vörå i samband med ett symposium för runologer och forskare i nordiska språk just med ändamålet att bedöma äktheten. För min del är resultatet solklart: dessa runor är huggna i sen tid och har ingenting med Österbottens eller Finlands fornhistoria och arkeologi att skaffa.

Den först upptäckta ristningen, kallad Hösäl-ristningen, är anbragt på en lodrät låg klipphäll och lyder enligt min läsning: a f t · s u n u · t, dvs. "Efter son(en) t".

Ristning nummer två finns på en nästan vågrät häll på en höjd, Båtholmen, i ett myrlandskap. Den lyder:

a f t · s u n (.) · s i n
f i a r r i · a u s t a r l a · d o ·
· Ä g l · f a p R · r i s t i ·
r u n a r · g u p · i a l p i · a n s ·
s a l u ·

Rimlig tolkning blir: "Efter ... sin son /som/ dog fjärran österut Egil fader(n) ristade runor(na). Gud hjälpe hans själ."

Så litet om metoden vid bedömning av en runinskrifts äkthet,

dvs. helt enkelt om den är från den tid vi kallar runsvensk, i huvudsak vikingatiden och epoken dessförinnan med marginal ett stycke in i medeltiden (för Uppsveriges del i varje fall hela 1000-talet). Från dessa århundraden finns det runinskrifter i tusentals; jämförelsematerialet är alltså ofantligt. Ju mer en nyfunnen runskrift avviker från de autentiska runtexternas vittnesbörd, dess osannolikare är dess äkthet.

Inskrifter till avlidnas minne och ära anbragtes - självklart - där de kunde ses av samtidens människor och - som man hoppades - av eftervärlden, dvs i bygdens mitt, vid allfarvägar, gärna vid broar. Inskrifterna i Vörå återfinns fjärran från bygden, långt inne i skogen i socknens östra del, alltså inte ens ut mot havet. Det har framkastats som en möjlighet, att en besökare från Sveriges runstensbygder skulle ha hugfäst sin döde son genom Båtholmsinskriften. Tanken är absurd. Ingen svealänning for till Österbotens öde skogar för att rista en minnesskrift över en fjärran österut, dvs i Ryssland eller ännu längre bort, avlidnen frände.

Vörå saknar arkeologiskt betygad bosättning under just de kritiska åren 800-1100. Större delen av bynamnen är finska, liksom sockennamnet. Detta, i förening med runinskrifternas placering långt bort i skogen, är det viktigaste yttre, icke-språkliga argumentet för falsarie-bedömning. Nu går vi till språkformen.

Flera runtecken är stungna, dvs försedda med en punkt som markerar speciellt ljudvärde. Den typ av "stingning", som är företrädd här, tillhör - i de klassiska runstenstrakterna - medeltidens förra del. Men själva språket i Båtholmsinskriften pekar mot vikingatidens förra del, dels genom det mycket sällsynta ordet *a f t* (i stället för *a f t i R* o.d., 'efter'), dels genom ordet *s u n*, 'son', som avslutas med ett nu inte säkert identifierbart tecken, men som rimligen bör ha varit ett *u*. Formen *s u n u*, akkusativ, tillhör 800-talet eller, möjligen, 900-talet.

De allra flesta runinskrifter börjar med namnet på den, som låtit hugga runorna eller resa stenen (eller gjort det själv). Båtholmsristningen följer det lilla fåtal *g a m l a* inskrifter, bland dem Rökstenen, som avviker från mönstret.

Ordvalet är också märkligt. Ordet *a u s t a r l a*, 'österut', är poetiskt liksom *v ä s t a r l a* och *s u n n a r l a*, 'söderut'.

Båtholms-texten företer f.ö. ingenting som tyder på vers.

Båtholmsmästaren har gjort det lätt för sig rent konstnärligt. Han hugger in sina runor utan ramlinjer i ett antal osymmetriska rader mitt på stenen. De svealändska runmästarna brukade utnyttja stenens konturer, och de gjorde ramar.

Det allvarligaste är emellertid syntaxen. Läser man hela inskriften - frånsett bönen på slutet - som en enda mening, kommer predikatsverbet *r i s t i*, 'ristade', på en helt omöjlig plats. Sätter man punkt efter *d o g*, får man en predikatslös inledningsfras utan motstycke; som om man på en modern gravsten finge läsa: "Efter Karl, sin son, som dog i Ryssland". Punkt.

Mer vore att säga i detta ämne, men här är det lämpligt att sluta. Summan är en förödande dom över Båtholms-ristningen. Upphovsmannen har avslöjat sig som en sentida klåpare. Av allt att döma har han hämtat sitt runologiska vetande ur någon bok, där han kunnat läsa om Rökstenen med dess *a f t . s u n u* 'efter (åt) sonen', och en sten vid Gripsholm, som bl. a. - i vers - innehåller orden *f j a r r i*, 'fjärran', och *a u s t a r l a*.

Att leta rätt på en lämplig sten, att hugga den någorlunda slät och att resa den synlig i bygden, det är tidsödande och mödosamt. Det är betydligt enklare att göra som Vörå-mannen, alltså hugga i fast berg. Och vill man vara i fred för att undgå avslöjande ögon och öron, finns ingenting bättre än att smyga sig långt in i skogen, som döljer ens förehavanden och dämpar mejselhuggens ljud.

Sentida runinskrifter är ingen ovanlighet. I Värmland t.ex. finns totalt ett knappt trettiotal ristningar; av dem är bara fem äkta.

Det skulle vara intressant att veta, om skälmen i Vörå verkligen på allvar har trott, att han skulle kunna föra runologerna totalt bakom ljuset. Kanske vi en dag får svaret.

P.S. Sedan detta skrivits, kom ett meddelande om ännu ett runfynd i Vörå. Att döma av en kort presentation i en tidskrift har ristaren den här gången varit skickligare.

OM VÖRÅ-RUNORNA
AV ROLAND OTTERBJÖRK

I juni 1983 möttes ett antal runforskare och språkmän för att på ort och ställe diskutera Vöråristningarnas ålder och äkthet. Redan två år tidigare hade man dryftat den midsommaren 1978 funna, korta runraden på Höjsalberget men inte kunnat enas om någon exakt datering. Skulle Egil-hällen på Båtholmen vara lättare att komma överens om?

Under ledning av en erkänt skicklig fältrunolog, Helmer Gustavson från Riksantikvarieämbetet, växte inskriften fram på den ren gjorda och förvånansvärt ljusa granithällen. Inskriften var nästan genomgående tydlig och Evert Salbergers preliminära läsning behövde bara kompletteras på någon enda punkt: till detalrika stungna runorna (*e*, *g*, *p*) kunde man nu också lägga en mycket ovanlig runa, nämligen en stungen *l*-runa i namnet *Egil*.

Det första som slog en oförvillad förstagångsåskådare var dock bristen på planering - så slarvigt brukar inte forntida ristare behandla sitt material! Här fanns inga ansatser till komposition, inte en tillstympelse till ramlinje! Runorna föreföll närmast klottrade över stenen i osymmetriska och ojämna rader och inte heller korset var ristat av någon mästarhand. Ändå föreföll många runtecken vara djupt och pregnant huggna, såsom av ett mycket hårt och vasst redskap, och den ganska sköra stenytan var nästan helt opåverkad av vittring. Tyvärr hade en större flisa med den dödes namn fallit bort liksom att partiet *s u n - s i n* var skadat.

Vassa ristningsspår och en i det stora helt ovittrad stenyta - det fanns alltså skäl till skepsis mot ristningens "äkthet", dvs att den tillkommit i vikingatid eller tidig medeltid. Därtill kom de inomspråkliga kriterierna. Att en äkta runinskrift skulle innehålla *b å d e u n g a r u n o r* som *p* och stunget *l o c h* å *l d e r d o m l i g a o r d* och *f o r m e r* som *aft* och ack. *sun(u)* - någon annan supplerings av detta ord torde inte vara möjligt - föreföll många i runseminariet oantagbart och till detta kom också vissa allusioner (citat?) från kända runinskrifter och en egenartad syntax. Kan ristaren ha avsett att skriva vers? I många runinskrifter finns en växling mellan prosa och poesi, som i detta fall skulle förklara växlingen i ordföljd "son sin" men "hans själ", liksom det appositiva "(Egil) fadern" och måhända

också det dubbla adverbiallet "fiarri austarla". Men Egils ristning stämmer inte med något känt norrönt versmått, något som äkthetsförespråkarna ännu inte kommenterat liksom inte heller de påfallande ristningsfelen: e g /i/ l, f a þ /i/ R (men r u n a r för väntat r u n a R) trots många långa och tröttande utredningar i ämnet. Ett exempel på detta är Evert Salbergers artikel "En ordföljdsfråga i Båtholmen-inskriften" (Vasabladet 25/9 1983) som omständligtredogör för fördelningen av frastypen "fader sin" visavi "hans själ" i uppländska inskrifter. I själva sakfrågan har detta syntaxproblem dock ytterst ringa betydelse. Eftersom Salberger i sin artikel gör sig skyldig till några insinuationer om mig som runolog (jag erkänner att Öper var ett oförlåtligt minnesfel), så kan jag begagna tillfället att konstatera att Salberger som vanligt registrerar men icke analyserar: av hans eget material torde framgå att växlingen i ordföljd mellan de båda frastyperna helt enkelt beror på att det possessiva pronominet i "fader sin" är helt obetonat men att det i "hans själ" kan ha en av kon-
texten betingad emfatisk betoning - men mera därom i ett annat sammanhang.

Gösta Holm menar att enbart syntaxen är tillräcklig grund att utdöma Egil-ristningen som äkta. Så långt kan inte jag sträcka mig; det är först sedan jag summerat de olika indicierna som jag vill dra slutsatsen att den är ett plagiat, en sentida produkt. Enligt min mening kan man rangordna indicierna på detta sätt

- 1) inskriftens *komposition*
- 2) djupt huggna, ovittrade runtecken, alltså inskriftens *kondition*
- 3) *den märkliga kombinationen* av ålderdomliga ord och former och relativt unga, stungna runor.

Av vida mindre vikt är själva inskriftens *formulering*: växlingen i ordföljd, utelämnat relativpronomen, appositionen "(Egil) fadern".

En svårbedömd instans är inskriftens *placering* långt utanför den gamla bebyggelsen. I en tidningsartikel har jag lagt fram en teori att en sentida imitator har velat markera ett språkligt revir genom att välja denna avlägsna plats på Rejpelts skog, praktiskt taget mitt på den nutida språkgränsen. Spekulationen må väl tas för vad den kan vara värd - man måste givetvis också beakta de båda andra inskrifterna, såväl Höjsal som den nyfunna Anund-stenen. Där-
emot kan inte arkeologernas bekanta "tomrum" i Österbottens för-
historia ha någon relevans för just Egil-hällen. Om den vore en

fortida inskrift, skulle den säkerligen höra hemma på den här sidan om år 1200.

HÖJSAL - EN FÖREBILD?

Min spontana reflexion när jag stod inför den korta inskriften på Höjsalberget var att här kan vi männe ha en "äkta" runristning från låt oss säga, 800-900-talet. Jag ansluter mig till Bengt Odenstedts tolkning a f t s u n u . . . och vill gärna se det sista tecknet som en uppåtvänd pil i stället för en t-runa med dubbla bistavar. Kanske har pilen helt enkelt markerat i vilken riktning den döde sonen var att söka?

Om nu Höjsal skulle vara en forntida inskrift - traditionen om "ryssbokstäver" i berget redan omkring 1850 är ju ett starkt stöd för detta - så kan det förvisso tänkas att en sentida och runkunnig österbottning därav inspirerats till en längre och mera informativ inskrift. Det är ju inte bara orden a f t och s u n u som går igen på Båtholmen, också den mystiska t-runan/pilen spökar där som en naturbildning på den mindre sten som vid upptäckten var placerad på runhällen!

DEN TREDJE VÖRÅ-RISTNINGEN

På mycket märkliga grunder förtegs upptäckten av den tredje ristningen, endast 400 m från Båtholmen, vid runseminariet i juni och offentliggjordes inte förrän i slutet av juli! Det hade annars varit ett lysande tillfälle att få också denna inskrift granskad av all önskvärd sakkunskap. Nu inställer sig frågan: Kan även denna inskrift vara ett plagiat, en förfalskning? Det är verkligen inte att rekommendera att man uttalar sig om något man ännu inte varit i tillfälle att se med egna ögon, men jag kan i nuläget inte se att den sten som Anund låtit rista över Ulf förmått revidera min åsikt om att Egil-hällen är en sentida runristning. Också den tredje ristningen saknar all dekorativ utsmyckning: den är (liksom Båtholmen) "fördelad på fem vågräta rader", dvs runorna följer inte stenens kontur, vilket man förväntar sig i en vikingatida inskrift med normalrunor. Och en vikingatida inskrift lär det ju vara enligt Salberger, som beredvilligt utfärdar "äkthetsintyg" när någon så begär det. Jag har dock svårt att tänka mig att en österbottning på 1000-talet skulle ha valt akusativ av det allmänt gängse namnet Anund i frasen a/o n u t l i t r i s t a och jag vill underkänna flera av Salbergers parallelexempel på utelämnat nominativ-r

(se Vasabladet 17/10 1983), jfr ex vis (a n) u t r i t i (=Anundr retti) på Målstastenen i Medelpad, t h a s a t a i m u n t (= Då satt Emund) på Järvstastenen (i inskriftens slut) eller av dissimilation betingade namnformer som t h u r k r i m, u i t i a r f, u t r y k. Man kan verkligen hävda att om en plagiarator (skälm, kanalje eller vad man vill kalla honom) besuttit sådana runkunskeper som den som "Egil" (eller den som talar i hans namn) lagt i dagen, så har han också med lätthet kunnat koncipiera en så banal inskrift som den på Anund-stenen.

Slutligen: hur skall man rimligtvis förklara den märkliga distributionen av runinskrifter i vårt östra grannland: ett runkors från Sund på Åland, några osäkra runtecken på en kyrkvägg och så tre "riktiga" runinskrifter från en mycket perifer del av Vörå? Skulle vi här (och kanske bara här?) ha att göra med en lokal runristningstradition som gett oss tre i tiden tydligen ganska åtskilda inskrifter? Man kan naturligtvis hävda att just i Vörå har man gripits av runfebern och rullat massa av varje tänkbart ristningsblock, men nog har man anledning att förmoda att en dylik österbottnisk runtradition borde kunna ge utslag på ett något större område. Man får verkligen hoppas att nästa runfynd på andra sidan Kvarken hör hemma i Malax, Solv eller Närpes. Då kanske också tilltron till de redan upptäckta Vörå-ristningarna skulle kunna öka, även om det verkligen skulle förvåna mig om just Egil-hällen kommer att överleva eftervärldens dom.

VÖRÅRUNORNA
AV GUNNAR HÅRD

Ralf Norrmans debattbok "Vörårunorna" (Jakobstads Tryckeri och Tidnings Ab, 1983) är en spännande och medryckande lektyr om vad som händer, när man i Finland hittar runinskrifter. Den arkeologiska och språkvetenskapliga beredskapen att ta emot och tolka information från runkristen tid är hos oss i Finland ytterst bristfällig. Massmedia pendlade mellan sensation och gyckel, något som inte kändes särskilt trevligt för de amatörer som gjort upptäckterna. I etablerade historikerkretsar tog man inte saken på fullt allvar; det fanns forskare som diskvalificerade fynden utan att ha sett dem eller hört upptäckarna i sak. Av svenska runologer har endast docent Evert Salberger i Göteborg ägnat Vörå-runorna ett mera ingående studium. Salberger har under flera perioder besökt Vörå och bekantat sig med ortens historia och förhistoria.

Ralf Norrman utgår i sin bok från att runorna i Vörå bör anses vara äkta, sålänge det inte finns bevis för motsatsen. I sin bok avfärdar han de flesta förklaringar om att runorna vore förfalskade med att visa att både arkeologer och språkvetare baserar sina argument på förutfattade meningar och obevisade "bevis". Till argumenten hör uppfattningen att Vörå var avfolkat under vikingatiden och den vulgära föreställningen att det inte kan finnas runor i finländska klipphöllar, då man inte har gjort sådana fynd tidigare. Ett argument mot runornas äkthet har varit att de inte befinner sig på rätt plats, i det centrala Vörå, utan i kommunens sydligaste del nära språkgränsen till på köpet.

På en punkt tycker jag att Norrman tar lite lätt på problemen. Det fanns en period kring förra sekelskiftet, då finlandssvenskarna befann sig i en starkt defensiv ställning. Både förrysknings- och förfinskingssträvandena kändes som ett hot mot den finlandssvenska identiteten. Under en tid, då vikingaskeppet var en vanlig svenskhetssymbol, hade det, enligt min uppfattning, varit fullt möjligt att någon svensketskämpe och folkbildare hade "skapat" några runstenar för att markera svenskarnas hemorts rätt i Finland. Inte heller ett studentskämt föreföll mig uteslutet, när den första runraden upptäcktes.

Först när trovärdiga vöråbor meddelade att "ryssbokstäverna" - så kallade en sagesman runorna - var kända redan från förra hälften av 1800-talet, kunde sekelskiftesteorin avskrivras. Medan bara två ristningar var kända, framkastade jag hypotesen att inskrifterna kunde vara "halvgamla" dvs. kopior av runstenar någonstans i Sverige, därifrån folk flyttat till Österbotten. Det tredje runfyndet och uppgifter om ytterligare ristningar gör den här hypotesen allt mera osannolik.

Om nu vörårunorna av den runologiska expertisen konstateras vara från korstågstiden, återstår ännu många obesvarade frågor. Var bodde det folk som ristade runorna? Vilka spår finns det av en dåtida bebyggelse i Vörå? Finns det gravar från den här tiden i Vörå? Terrängen där man hittat runinskrifterna hör till de arkeologiskt minst utforskade områdena i Vörå. Först genom de senaste årtiondenas skogsavverkningar har området fått bil- och traktorvägar.

Till sist vill jag bemöta det av en del experter framförda argumentet att runorna befinner sig på fel plats. Denna "avkroks-teori" förefaller mig att helt sakna relevans, om vi beaktar hur Vöråbygden måste ha tätt sig, när kristendomen först vann insteg. På medeltiden var Vörå ett kapell under Storkyro församling. Det är alltså ganska logiskt att runorna visar söderut, att de har hittats i terrängen mellan den forntida Vöråviken (idag Vöråslätten) och Kyro älvdal. En arkeologisk inventering av området där Vörårunorna hittats förefaller mig ytterst angelägen för att Vörås runålder skall bli allsidigt dokumenterad.

EN ORDFÖLJDSFRÅGA PÅ BÅTHOLMEN-STENEN
AV EVERT SALBERGER

I Vörå - ca 5 mil från Vasa - i Finland upptäcktes den 18 augusti 1982 en runristning på en jordfast stenhäll, den s.k. Båtholmen-stenen. Vid en ingående undersökning av ristningen i samband med runseminariet på Vörå folkhögskola den 10-12 juni 1983 kunde Helmer Gustavson, chefen för det svenska runverket, i allt väsentligt bekräfta den tidigare läsningen:

a f t - n - . s u n - . s i n .
f i a r r i . a u s t a r l a . d o .
. e g L . f a þ R . r i s t i .
r u n a r . g u þ . i a l p i . a n s .
s a l u

med tydningen: "Efter (till minne av) - - - -, sin son, (som) dog fjärran österut, Egil fadernristade runor. Gud hjälpe hans själ!" - Debatterna vid runseminariet kom att mer röra sig om inskriftens äkthet än om dess läsning och tydning.

Roland Otterbjörk, en avgjord tvivlare på inskriftens äkthet, har sedan i Västerbottens-Kuriren (22/6-23/6 1983) skrivit ett par något oklara och åtskilligt spekulativa artiklar, som utmynnar i att Båtholmen-inskriften har ristats av någon runkunnig person i senare tid. Om ristningens tillkomst har Otterbjörk uppfattningen: "Genom studium av vissa handböcker har han så kunnat få ihop en lämplig minnesskrift, där han oförsiktigt nog blandar ålderdomliga ord, memorerade fraser och relativt sena runtyper allt i akt och mening att briljera(?), imitera(?) eller förfälska(?)." Man känner sig bara besviken på att inte få veta namnet på denne ingalunda helt oskicklige kompilator, då inskriftens e g L 'Egil' tydligen inte anses kunna komma i fråga som ristare. Men - det dröjde inte länge, förrän Ralf Norrman med saklig stringens och polemisk talang i artikeln "Vörå-runorna och Roland Otterbjörk" i Vasabladet (1/7 1983) punkterade denna lösliga spekulation.

Otterbjörk återkom med artikeln "Runor - det är svårt eller Vörå-runorna än en gång" i Västerbottens-Kuriren (11/8 1983). Efter tre numrerade syntaktiska invändningar, till vilka det blir anledning att återkomma, skriver Otterbjörk: "Man må även jämföra

den olika ordföljden "son sin" med "hans själ!", alltså ännu en syntaktisk invändning, avsedd att också den tala emot inskriftens äkthet och datering till gammal tid. Det kan vara skäl att närmare granska denna nya invändning och klarlägga dess verklighetsförankring.

I artikeln "Egil fadernristade runor" i Vasabladet (29/9 1982) anförde jag som parallell till den mindre vanliga ordställningen i Båtholmen-inskriftens böneformel $g u \beta \cdot i a l p i \cdot a n s \cdot s a l u$, "Gud hjälpe hans själ", med possessivpronomet $a n s$ 'hans' placerat framför substantivet $s a l u$ 'själ' den identiska böneformeln $k u \beta i a l b i \times a s \times s a l u$, "Gud hjälpe hans själ" på U 504 (U=Upplands runinskrifter), en runsten vid Ubby i Närtuna sn, i vilken ordställningen är densamma och stavningen snarlik, med avsaknad av initial h-runa i $i a l b i$ 'hjalpe' och $a s$ 'hans' (Ubby) liksom i $i a l p i$ 'hjalpe' och $a n s$ 'hans' (Båtholmen).

Hela inskriften på U 504 lyder: $+ k i t i l \times f a s t r \times r i s t i \times s t i n + \beta i n a \times i f t i R \times a s k u t \times f a \beta u r + s i n \times s a R \times u a s \times u i s t r \times u k \times u s t r + k u \beta i a l b i \times a s \times s a l u$, "Kättilfast reste denna sten efter Åsgöt, sin fader. Denne var västerut och österut. Gud hjälpe hans själ." (Wessén). Man finner lätt parallellen i fråga om ordställningen mellan $f a \beta u r + s i n$ "fader sin" contra $a s \times s a l u$ "hans själ" på Ubby-stenen och $s u n - \cdot s i n$ "son sin" contra $a n s \cdot s a l u$ "hans själ" på Båtholmen-stenen. Ubby-stenen tillhör den tidiga gruppen av ornamenterade runstenar och har av Erik Brate attribuerats till ristaren Gunnar. Ingen har någonsin kommit på tanken att betvivla denna inskrifts äkthet på grund av den motsägande ordställningen $f a \beta u r + s i n$ men $a s \times s a l u$. Ett dylikt tvivel är också helt omöjligt, eftersom inskriften är känd och avbildad alltsedan förra hälften av 1600-talet.

Strängt taget kunde det räcka med denna parallell, när det gäller att styrka förekomsten av ifrågavarande ordställning i runinskrifter från vikingatiden och undanröja denna Otterbjörks syntaktiska invändning, men det kan vara skäl att anföra ytterligare några paralleller med tanke på tvivlares och motståndares stående hänvisning till vad som är $v a n l i g t$ i fråga om språkliga företeelser i runinskrifter. Dylika paralleller kan med fördel hämtas ur samma volym av Upplands runinskrifter, del 2

(1943-46), vari U 504 återfinns. Av utrymmesskäl begränsas här texten i respektive runinskrift till prepositionsuttryck och böneformel.

På U 372, en runsten vid Ånsta i Skepptuna sn, möter parallellen *o b t i R s i h a t i f a þ u r s i n i k u þ h i a l b i h o n s a l*, "efter Sigvat, fader sin. Gud hjälpe hans själ". Inskriften, som är känd och avbildad sedan i början av 1600-talet har Erik Brate attribuerat till Asmund Karason. På U 438, en runsten funnen år 1874 vid Ekilli i Husby-Årlinghundra sn, nu vid Steninge, läses: *a b t i R i b r u n o i f a þ u r s i n i k u þ h i a l b i h o n s a l u*, "efter Brune, fader sin. Gud hjälpe hans själ". Enligt Brate har även denna inskrift ristats av Asmund.

Ordställningstypen "son sin" contra "hans själ" är ingalunda någon sällsynt eller ovanlig företeelse i uppländska runinskrifter. En genomgång av andra delen av Upplands runinskrifter har givit 17 fall av pron. (h)a n s 'hans' ställt framför subst. a (n) t, o (n) t 'ande' och/eller s a l (u) 'själ'. Även i flera andra uppländska, i några sörmländska och gästrikländska runinskrifter samt i en och annan öländsk, östgötsk och västmanländsk inskrift finner man klara exempel på denna ordställningstyp med possessivet efter släktskapsordet i dedikationen med possessivet framför subst. *ande* och/eller *själ* i böneformeln.

Eftersom Roland Otterbjörk numera har sin hemvist i Norrland, kan det vara av intresse att från Gästrikland gå så långt norröver, som det finns runor i de norrländska kustlandskapen, alltså till Medelpad, som enligt Algot Hellbom har inalles 18 runinskrifter, varav två eller tre med böneformel. Stora Attmar-stenen, landskapets största och bäst bevarade runsten, tillhandahåller ett utmärkt exempel på ifrågavarande ordställning. Inskriften lyder: *h o k u n l i t r i t a . s t i n þ i n o b t i R s k u k n a b r u þ u r s i n a u k a b t i (R) a l þ r u þ i m u þ u r s i n o k u þ h i a l b i þ i R a s a l u a u k u þ m u þ i R*, "Håkan lät resa denna sten efter Skygne, broder sin, och efter Altrud, moder sin. Gud och Guds moder hjälpe deras själ", alltså *b r u þ u r s i n* och *m u þ u r s i n o* med efterställt possessivum men *þ i R a s a l u* med framförställt.

Går man längst söderut i landet till Skåne, finner man på Fuglie-stenen 1, vars inskrift i det danska runverket dateras till "Periode 2.2: Vikingetid. Inskriftstyp: Kristelig Efterjelling", likaledes ett fullgott belägg på nämnda ordställning i

prep.-uttrycket a u f t i R i a u þ a i b r u þ u r i s i n,
"efter öde, broder sin" och böneformeln k u þ i h i a l b i i
h a (n) s i s i l l u, "Gud hjälpe hans själ".

Det anförda torde vara till fyllest för att å ena sidan veri-
fiera förekomsten av den inte ovanliga ordställningstypen med
possessivum e f t e r dedikationens släktskapsord men possessi-
vum f r a m f ö r böneformelns *ande/själ* och å andra sidan ta
bestämt avstånd från Roland Otterbjörks bruk av den som en syn-
taktisk instans mot inskriftens äkthet. I fråga om nämnda ord-
ställning har, bör det tilläggas, varken inskriften på Rök-stenen
eller på Gripsholm-stenen, som förfalskningsivrarna är så snara
att peka på, kunnat tjäna som förebild för Båtholmen-inskriften.

På jakt efter en sentida kompilator har Otterbjörk i Adolf
Noreens Altschwedische Grammatik (1904) gått igenom Anhang (till-
lägg) II, Wichtigere Runeninschriften (viktigare runinskrifter)
och därvid funnit "såväl Rök som Gripsholm samt en uppländsk in-
skrift som har just den för Öper typiska ordföljden 'Gud hjälpe
hans själ!' i stället för 'Gud hjälpe själen hans!'". Noreens
Anhang omfattar 40 inskrifter. Vid en egen genomgång har jag funnit
deras - något märkliga - fördelning på de olika landskapen vara:
Gotland (10), Södermanland (8), Östergötland (5), Småland (4),
Uppland (3), Västergötland (3), Öland (3), Hälsingland (2), alltså
38, vartill kommer Danmark (1) och ön Man (1). Något påfallande är,
att Uppland är representerat med endast tre inskrifter, men än mer
påfallande är att den här aktuella ordställningen möter i två
(nr 4 och nr 32) av dessa tre inskrifter - inte bara i en, som
Otterbjörk oriktigt uppger.

Av de två fallen möter det ena (nr 4) på U 617, den vackrarun-
stenen nära Bro kyrka, med prep.-uttrycket e f t i R x a s u r x
b u n t a . s i n, "efter Assur, mannen sin" och böneformeln
k u þ x i a l b i x a n s x n u x a u t x u k x s a l u, "Gud
hjelpe nu hans ande och själ" med kluven genitivformel och ord-
ställningen a n s x n u x a u t, egentligen "hans nu ande". Det
andra fallet (nr 32) återfinns på U 323, den välbekanta runstenen
vid Sälna bro i Skånela sn, nu vid Skånelaholm, med det något de-
fekta prep.-uttrycket . . . s t i n x t r u m s x f [a þ u r] x
s i n, "[efter...] -sten drums, fader sin" och böneformeln k u þ x
i h l b i x o n s x o n t x a u k x s e l u etc., "Gud hjälpe hans
ande och själ" etc. Det kan tilläggas, att i den strof i forn-
yrdislag (ett versmått) som följer efter böneformeln möter i vers-

raden:

s u e n a R k [a r þ u x] a t x s i n x f a þ u r x
"Svenner gjorde efter sin fader",

också ett av de ganska få runsvenska beläggen på possessivet *sin* 'sin' placerat framför släktskapsordet, en ordställning som beror på att *s i n* är betonat samt uppbär både ictus och allitteration.

Man fäster sig vid Otterbjörks uttryck "den för Öper typiska ordföljden". Det är något oklart, om detta innebär, att Öper anses ha ristat inskriften på Bro-stenen (U 617 = nr 4) eller/och inskriften på Sälna-stenen (U 323 = nr 32). Skulle det vara innebörden, kan var och en som har någon kännedom om Öper som runristare bestämt avböja en dylik attribuering. Båda dessa inskrifter - U 323 och U 617 - har Erik Brate attribuerat till ristaren Gunnar, och de är i varje fall ristade i s.k. gunnarstil.

Otterbjörk talar om "den för Öper typiska ordföljden" i fråga om "Gud hjälpe hans själ!" med possessivet placerat framför sitt substantiv. Men detta är helt oriktigt. Denna ordföljd är inte typisk för Öper. Veterligen förekommer den överhuvudtaget inte i hans inskrifter, i vilka böneformler är ytterligt sällsynta. I hans inemot 50 klart signerade ristningar finns det ingen. Den enda inskrift med böneformel som på grund av signaturen *r i þ · r u n a R · u b i R*, "Öper rådde runorna" (Wessén) - innebörden i *r i þ* är något oklar - med viss rätt kan relateras till Öper möter på U 940, en runsten från kvarteret Torget i Uppsala, nu i Universitetsplanteringen. Men dess böneformel *h i a l b i · s a l*, "hjelpe själen" saknar både subjekt och possessivpronomen och är således inte något exempel på ordställningen i fråga. Lika sällsynta är böneformler i de väl också inemot 50 inskrifter som på någorlunda säkra grunder kan attribueras till denne Upplands mest produktive runristare - Öper. Av dessa inskrifter är det endast den på U 559, en runsten i Malsta kyrkas vapenhus, som innehåller en böneformel, men även denna: *k u þ h i a l b i a n t*, "Gud hjälpe anden" saknar possessivpronomen och är således inte heller något belägg på den aktuella ordställningen, som är allt annat än typisk för Öper. Den kan verkligen sägas lysa med sin frånvaro.

Så förhåller det sig med denna ordställningstyp, som skulle vara men inte är något argument mot Båtholmen-inskriftens äkthet. Det är fråga om ett skenargument utan någon förankring i verkligheten, vilket bjärt avslöjar Otterbjörks bristfälliga kännedom om runmaterialet. Frågan är, om och hur det underminerar hans tre numrerade syntaktiska argument och hans trovärdighet som runforskare.

Av de tre argumenten är "1) det inledande *sun(u) sin* saknar korrelat" svärbegripligt för att inte säga obegripligt. Ordgruppen som rätteligen bör skrivas *s u n - · s i n* och inte *s u n (u) · s i n* med Otterbjörk, är som apposition till ett föregående defekt mansnamn i ackusativ, av vilket vissa stavrester är bevarade, själv en del av korrelatet till den följande relativsatsen. Vad avser ordet "inledande" i frasen "det inledande *sun(u) sin*"? Påpekandet "2) den inskjutna relativsatsen saknar relativ partikel" är bara ett enkelt konstaterande utan rang av argument. Det finns som bekant partikellösa relativsatser med slutställt predikat i runsvenskan, som är goda paralleller till satsen *f i a r r i · a u s t a r l a · d o*, "(som) fjärran österut dog" i Båtholmen-inskriften. Redan i min stora tydningsartikel för ett år sedan i Vasabladet (29/9 1982) anfördes: *b r u þ u r + s i n s u n + k u þ r i k s + i m y r i b y b u k i*, "broder sin, son till Gudrik, som bodde i Mörby" (Elias Wessén) på U 355, en nu försvunnen runsten i Lunda kyrkas vapenhus, och delvis: *y f i r : a u þ u - l d : b r o þ u r : s i n : a : f i n l a n d i : d o*, "över Ödvald(?), sin broder, som dog i Finland" (övers. Erland Lagerlöf) på en runristad gravhäll från tidig medeltid i Rute kyrka på Gotland. Men det gäller att låta den oinledda relativsatsen i Båtholmen-inskriften komma till sin rätt. I fråga om "3) det efterställda fadern är ovanligt och signalerar vers" torde det bli anledning att återkomma i annat sammanhang.

Förekomsten av ordställningen *s u n - · s i n* "son sin" och *a n s · s a l u* "hans själ" i Båtholmen-inskriften liksom i flera svenska runinskrifter från vikingatiden är av intresse i olika avseenden. Ordställningen med possessivet *f r a m f ö r* substantivet är, om man bortser från speciella fall av betonat pronomen, att betrakta som yngre och sekundär i jämförelse med ordställningen med possessivet *e f t e r* substantivet, som är den mera ursprungliga i de germanska fornspråken.

UNIKT FYND I MÄSSHAKEN FRÅN STÖDE
AV LARS ERICSSON

"Medeltidsvisa i mässhake. - Pietas gör litteraturhistoriskt fynd av internationellt intresse i en mässhake från norrländsk landskyrka." - Den rubriken stod att läsa i Svenska Dagbladet den 15 juni 1940.

Vad var det då för fynd man gjorde på Föreningen Pietas ateljé? Jo, i en mässhake, som Stöde Kyrka lämnat in för renovering och konservering, hittade man delar av en avskrift av det kända medeltidseposet "Reinout van Montalbaen". Det är troligtvis skrivet omkring år 1500. Hela eposet beräknar man skall ha omfattat minst 15 000 versrader. Omkring 3 000 rader av dessa har bevarats till våra dagar. De skriftfragment man hittade i mässhaken omfattade drygt 60 rader, av vilka alla utom 18 stycken, dittills varit okända. Språket var medelnederländska. De 18 rader, som förut var kända, svarade mot vad man funnit i en pärm till en nederländsk inkunabel från 1471. Dessa 18 rader försvann troligen vid den stora branden i Louvain i augusti 1914. Den som hjälpt till att pussla ihop skriftfragmenten och konstaterade att det rörde sig om till största delen dittills okända delar av detta medeltidsepos var dåvarande holländske lektorn vid Stockholms högskola, Dr Phil Martha Muusses. Doktor Muusses skrev med anledning av fyndet en avhandling, "Een in Zweden ontdekt fragment van Reinout van Montalbaen".

Hur har då detta medeltida epos hamnat i en mässhake i Medelpad? Mässhakens broderier var uppstyvade med papper. Man kom vid renoveringen ganska snart underfund med att detta fyllnadspapper var av synnerligen intressant slag. Vi vet att papper vid denna tid var en dyrbar vara och därför ofta återanvändes (t.ex. som tidigare nämnts i gamla bokband).

Så var också fallet med fyllnadspappret i mässhaken, det var använt tidigare. Vad hade då fyllnadspapperet att berätta? Fanns där mer än de 60 raderna från medeltidseposet? Där fanns sju arbetsmönster för broderier, fragment av en teckning, som föreställer en lejonstrid, samt ett brev, som berättar om att man gör om

kyrkans korkåpa till en mässhake. Fil.dr. Sölve Gardell, som studerat brevet, vill med hänsyn till stil och stavning datera det till omkring år 1600. Han säger också att brevutfärdaren troligen är präst och mottagaren antagligen biskopen. Vi kan då med anledning av brevfynden anta att mässhaken ursprungligen varit en korkåpa från början av 1500-talet, som blivit omgjord till mässhake omkring år 1600.

I Stöde kyrkoarkiv vid Landsarkivet i Härnösand finns en räkenskapsbok från kyrkan för åren 1501-1532. Där kan man läsa att kyrkan år 1517 inköpte en korkåpa för 60 mark. När Stödeprästen Magnus Nordenström i sin sockenbeskrivning år 1769 redogör för de inventarier man har flyttat in i den nybyggda kyrkan från den gamla, som rivits, berättar han om en mässhake av sammet, men någon korkåpa nämns inte då.

De broderade figurbårderna på mässhaken är av en typ, som kommer från Nederländerna och Flandern omkring år 1500. Detta säger Agnes Geijer i en uppsats om Stödemässhaken i Fornvännen 1941. Hon säger också, att det är tydligt att bårderna från början tillhört en korkåpa, ett plagg som under medeltiden var vanligt i våra kyrkor. Hon konstaterar också, att man med säkerhet kan hänföra broderierna till en korkåpa från okänd kyrka, som finns i Statens Historiska Museum till samma ateljé. Även i den korkåpan har man funnit insydda brev och arbetsmönster. Agnes Geijer berättar om den korkåpan i Fornvännen 1928. Det gör också A Branting-A Lindblom i det mäktiga verket "Medeltida vävnader och broderier i svenska kyrkor" (band 2 s. 53). Där frågar man också: "Kunna vidryga ut denna intressanta, om också tämligen enkla ateljés produktion med några andra verk? Ja, och därtill lyckligtvis utan tvekan, alldenstund stil och teknik äro så egenartade, att man knappast kan ta miste."

I Uppsala Domkyrka finns en vacker ryggsköld och i Statens Historiska Museum finns förutom den korkåpan vi förut nämnt en intressant mässhake från Umeå, utförd av samma slags sammet som korkåpan. Till denna grupp kan vi också föra den mässhake från Stöde där man gjorde det intressanta litteraturhistoriska fyndet från 1500-talets början.

Vi kan också med stor sannolikhet påstå, att mässhaken, som Svenska Dagbladet berättar om år 1940, är identisk med den korkåpa man

köpte till Stöde Kyrka år 1517 enligt kyrkans gamla kassabok.

År 1939 utkom band 47 av det stora konsthistoriska verket "Sveriges Kyrkor". Där presenteras bland annat Stöde Kyrka och dess inventarier. Där skriver man om mässhaken:

"Mässhake, H.132 cm, av brun, ursprungligen röd sammet, fodrad med blå lärft. På ryggsidan ett kors, helt broderat i guld och silke i flera färger, framställande apostlar, stående på rutade golv under baldakiner. På det lodräta armen, uppifrån och ned: Petrus med nyckel samt två figurer med otydliga attribut, på tvärarmen Jakob d.y. med valkträet och evangelisten Johannes med kalken. De upp- och nedvända arkitekturfragmenten i korsändarna visa att korset i senare tid är hopsatt av ursprungligen på annatsätt ordnade delar. Broderiet mycket nött. Nederländskt eller möjligen svenskt arbete från omkring 1500." Man kan undra över hur presentationen sett ut om boken utgivits ett eller annat år senare.

Vi har i uppsatsen mött två kyrkotextilier från medeltidens slut, som gömt på hemligheter från denna avlägsna tid. Då ligger frågan nära till hands för en historiskt intresserad. Är dessa fynd unika, eller är det måhända så att våra äldre kyrkotextilier är en källa vi mera borde syna i sömmarna?

Den mässhake, vars historia jag försökt berätta, kan du se närmare på i Stöde Kyrka. Kyrkan i Stöde, den vackra bygden vid Ljungan och människorna som bor där hälsar dig välkommen.

BONYTTAN,
BARAN OCH BLÅKULLA
AV TYKO LUNDKVIST

Smörlycka, mjölklycka och bonytta är uttryck som man ofta möter i beskrivningar av 1600-talets näringsfång, då främst boskaps-skötseln. Gamla föreställningar om en besjälad natur, som kunde betvingas genom läsningar torde ha varit grundläggande för såväl de kloka gubbar, som läste bort värk, som de avundsjuka kvinnor, som läste över ett baranystan för att det skulle dra mjölk och smör från grannen till det egna skafferiet. En god eller en ond avsikt säger vi, och dömer därefter som utslag av vit eller svart magi. Var det så, eller var det möjligen så att den som försökte bota bara förvärrade och den som påstods hålla sig med baranystan i själva verket fick god avkastning på grund av god utfodring av välbärgat hö?

ANNIKAS BERÄTTELSE

Vid Nordmalingstinget den 7 mars 1659, med befallningsmannen Knut Ingelsson närvarande i gästgivargården i Levar tillsammans med länsman och tolvmän, förekom ett uppmärksammat mål. Med ortografisk normalisering lyder protokollet sålunda:

Hades för Rätten Hans Pederssons styvdotter i Långed, Annika Olofsdotter, nu efter som modern hustru Segrid Nilsdotter berättar på sitt elfte år, och gjorde sin berättelse som följer: Nämligen A:o 1656, då hon var till tjänst hos David Olofsson i Mullsjö, skall hennes matmoder hustru Malin ha sagt en tisdag litet före middagen tre veckor före jul till henne uti sin stugu, då mannen var borta, att trollkärningarna får två marker smör var sjunde dag, som är var torsdag, utur bastuväggen, då hon sätter där en kniv, såsom också ett pund smör av en barn-gumma om året. Plägar där ock bruka en bordeduk och en garnhärva till att stryka boskapen all omkring var Jule- påske- och pingstdag samt alla högtiders aftnar, såsom ock alla lögerdags-kvällar. Därtill upphämtar trollkärningarna gamla kvistar av kvastar och tvagor, gamla skakelvidjor och skakelträn såsom ock allehanda slags hår, som de taga av kreaturen, där av de göra över elden i spisen eller ugnen "Bäärkatter eller Bähror", som levandes bliver, vilka de bruka till att suga eller draga mjölken eller smöret ifrån boskapen. Hustru Malin skall ock för henne hava sagt, att uti Blåkulla heller Helvetet är bordet 12 miler långt, där vid plägar sitta en tredjepart manfolk och två tredjedelar kvinnfolk fullt kringom bordet. Säger ock flickan

hustru Malins ord varit att enär de taga tjänst av fanen, gå de i vapenhuset vid kyrkan sent om aftonen, varest han biter ett stycke utur deras axlar och lillfinger, så att bloden utgår, sedan tager han käringen och förer den i vädret till Blåkulla. Eljest enär bäran är gjord så taga de den på knän att rulla och blåsa liv uti honom. Flickan berättar hustru Malin hava sju kor och därefter smör och ost nog samt tio tunnor vassla. Men granarna som hava fyra kor få aldrig mjölk och smör. Säger ock att hustru Malin sagt somliga göra Bärkatten över spisen, somliga på fähusgolvet och pläga röra ihop honom med en rönnskäpp. Men vad ordform de därtill bruka, har hon inte sagt.

Omsider och efter långsam förmaning till sanningens bekänneelse, bekände flickan, att hon efter hustru Malins lärdom har lärt göra Bärans. Flickan säger sig hava funnit i hustru Malins badstugu bakom dörren allehanda slags hår och trån samt en liten kaka på badstuguugnen som ock rönnskäppen därhos ståendes, tagandes allt detta emedan hustru Malin setts rörandes det med käppen tillhopa på badstuguugnen: då hon en stund rört haver, skildes det ifrån vart annat, det ena hit och det andra dit lika som det hade blivit levandes, så blev flickan rädd och lopp ifrån allt tillhopa; sedan såg hon aldrig därefter. Och detta haver skett om vintern. Sedan bekände flickan sig själv alla föreskrivne trolldomsverktyg tillsammans plockat hava, såsom ock själv bakat kakan av rågmjöl samt hästhår och skrapedamm med vatten stöpt, rörandes tillsammans med käppen avigt eller emot solens gång. Samma kaka skulle hon giva Bärkatten, då hon skulle få liv. Därtill läste hon denna läsning:

Gick jag mig ut på grönan en löt
råkade jag tre hummelmö så söta
vigde salt och jule malt
ärge och ärla mjöl

Och detta säger hon hustru Segrid Hans Perssons i Bredvik samt hennes syster Agnis sig emellan talat och läsit hava, då hon A:o 1655 där tjänte och läsningen sedan på minnet lagt.

Hustru Malins granne, Olof Mattsson finne i Mullsjö, tillfrågades, om han lider någon skada heller avsaknad på sin nytta av boskapen? Svarade han sig ingen skada lida, ej heller miss-tänker sin grannhustru för någon trolldomskonst; där hos säger, att hustru Malin haver straffat och slagit flickan för det hon slemma konster med Bärans görande brukade, så att flickan för den orsakens skull blev husvill och igenom räddhåga för hugg lopp sin kos. Hustru Malin sade att flickan ifrån barndomen haver övat och brukat sig till trolldomskonst och ville sig där-om vinnlägga och beflita, ehuru väl hon förmanad blev där med att avstå. Därtill säger Hustru Malin flickan hava sig frågat och sagt, om modern och dottern vara båda trollkonor, är icke nog att dottern lider plikt och dör och modern får leva? - vilket flickan tillstår sig sagt hava och dock icke sig och sin moder därmed ment.

Andra tingsdagen haver flickan Annika för kyrkoherden uti enslighet bekänt, att enär någon kvinna haver mjölkat uti stävan och satt den ifrån sig, så att skiuran heller skattan kommer åt henne, så slåss trollkonorna sig emellan.

Där hos säger hon ock, när någon tager de håren av boskapen,

som lusen haver vistas uti och gnettan där kvar sitter, gnettan först dräper och håret uppbränner, så bliver det samma kreaturet förgjort och dör. Och detta allt säger hon det Hans Perssons Segrid i Bredvik sig lärt hava såsom ock att läsa Fader vår etc tillbaka /baklänges/. Johan Pedersson i Sunnansjö, flickans husbonde, berättade allt det samma, som flickan bekänt haver, vilket hon tillförende för honom haver sagt.

Hustru Malin i Mullsjö kom för Rätten och sade att flickan en gång haver velat låta hennes dotter och sonahustru se huru hon skulle göra Bären, vilket de icke haver velat åskåda, utan gingo in till modern och sådant angav och modern dem åtvärnat icke tillstädja henne Bären att göra, ej heller se där på, utan fast hellre därför straffa.

Hustru Segrid, Hans Petterssons i Bredvik, kallades för Rätten, berättar om den tiden som flickan hos henne tjänte, haver hon alltid varit mångtalig och sagt, det hustru Giölund i Asped /Aspeå/ brukade många små medel, då hon hos henne en månads tid till tjänst var, i synnerhet lägger hon flintan och sländan uti ämbaret, där korna skola äta och dricka utur strax de hava nykalvat. Där till säger hon flickan hava sagt att Bagg Anna i Lögdeå är icke heller så enfaldig, likväl varit from emot henne uti de 14 dagars tid, som hon hos henne varit haver.

Om allt detta uppskjutes till vidare rannsaking nästa ting, till vilken tid länsman skall citera alla som sådant angår, i synnerhet flickan Annika och hennes moder hustru Malin i Mullsjö samt hennes dotter och sonhustru, hustru Segrid i Bredvik, hustru Giölund i Asped och Bagg Anna i Lögdeå.

ANNIKAS ANDRA TING

Nästa ting hölls den 29 augusti 1659 i Ava. Denna gång ersatte landsskrivaren Johan Pedersson Höök befallningsmannen vid tinget.

Alla nämndemännen var från Nordmaling.

Flickan Anna /Annika/ Olofsdotter fördes fram till Rätten och förmanades att bekänna sanningen om trolldomskonsten och omtala vem som varit hennes läromästare. Hon svarade att Hustru Malin vid pass frukosttid en tisdag, då de bägge allena voro inne i stugun, har hon berättat huruledes Trollkonorna plägar mjölka boskapen till döds sättandes kniven i sparran och mjölkat den. Annika bekände åter samma saker som på förra tinget, men nu säger hon att Hustru Sigred i Bredvik är alldeles fri.

Johan Pedersson i Sunnansjö, som var flickans husbonde vittnade efter avlagd ed, att flickan hade i fjol berättat för honom att hustru Malin i Mullsjö var hennes läromästare. Även Olof Mattsons dotter i Mullsjö hade sagt till Johans kvinnfolk en söndag (om en sonadag) att de inte har haft något gagn av sin boskap, så länge Anna var i tjänst hos Malin i Mullsjö.

Han säger också att Peder Bagares syster Kerstin, en finska, har kommit till Sunnansjö och frågat efter den flickan som var i Mullsjö och sagt att hon kunde göra bären eller bärkatten. Johan säger ock att flickan har sagt honom att Hustru Malin kan ta ett trådnystan och låta en ända av det löpa 100 alnar neder i jorden att ta upp guldet, om det ligger där, såsom ock, när hon

vill, ta en kvist och röra uti en vattenkälla, så mulnas hela himmelen och det kommer regn.

Eljest vittnade Johan att flickan hade sagt att Hans Peders-sons Segrid i Bredvik och hennes son Peder blev en gång oense, då har sonen förkastat sin moder det hon och Hustru Brita utom åkern "är de största Trullkiäringarna i Helfuete". Också hade flickan härmat efter Hustru Malin i Mullsjö att när någon vill ta löss av boskapen och koka uti lut till dess de dö, så dör samma kreaturen, som lössen togs av.

Sist vittnade Johan att flickan berättat för hans folk att hon lärt sig Erik Nilssons hustrus i Sunnansjö trolldomskonst, som sedan Johans boskap till döds har förgjort, eller så befanns sådant en osanning vara.

Nämnden vittnade och i synnerhet Ingevall Hökesson i Brattfors och Anders Andersson i Hallen, som hemma äro i den fjärdingen, att de icke tillförende ha hört eller förnummit något ont rykte om Hustru Malin i Mullsjö förrän oftabemälda flicka henne sådant tillvitat och påfört, som nogsam är förmält.

Till sakens lagliga utförande måste för denna gången uppskjutas, efter som största parten som saken angäller, eljest ock de som skall vittna icke är tillstädes, alltså blev tillsagt och befallt, att alla som detta angår vid nästa laga ting och laga plikt till görandes måste komma tillstädes.

När slutligen domen föll i häradsrätten, där Carl Burman presidera-de, dömdes Annika att "widh tingzstugudörren hudstrijkas". Hennes matmor och de andra kvinnofolken, som i flickans närvaro talat om vidskepligheterna, dömdes att sitta i stocken i kyrkan sig själva till straff och församlingen till varnagel. När emellertid saken kom upp i Svea hovrätt, fastställdes domen över flickan Annika. Kyrkoherde Johannes Trast fick även en allvarsam tillhållan att lära flickan kristendomsstyckena, så att hon därigenom skulle avstå från sin påbegynta vanart. Men den höga rättvisan ansåg att hustru Malin m fl visserligen talat oförståndigt i barnets närvaro, "men dock därmed intet ont menat", varför de slapp sitta i stocken.

En anteckning i kanten av dombokens blad ger vid handen att den 4 mars 1661 "hafwer Annika slitit Rijs uthanför Tingz stugu dörren".

KUNDE BRITA I BODOM TROLLA?

Även i Grundsunda hade man besvär av trollkäringar i mitten av 1600-talet. Framåt jul 1640 fick en gammeljänta Margareta Persdotter i Fanbyn böta 3 mark för att hon tillvitat Erik Perssons hustru i Örtrå /Ultrå/, som hette Brita, att denna skulle ha förvandlat hennes bonytta med mjölkmaten och hennes smörlycka, som

alldeles frångått henne. Men som gammjäntan ej kunde förete några bevis, måste hon till slut erkänna, att hon sagt det i fåvisko.

Men ryktet följde envist Brita och när hon 23 år senare bodde i Bodum i Grundsunda, hade hon kommit i grovt rykte för lövjeri. Vi återger tingsprotokollet daterat den 26 febr 1663, § 5:

Förutom det Brita i Bodom är eljest i grovt rykte kommen för lövjeri, så angavkyrkoherden vällärde Hr Sven /Djupzelius/ att hon haver uti hans förre hustrus livstid kommit till honom med två kor i hans hustrus frånvaro och begärat oxen åt dem. Då haver prästen visat henne till fäpigan, som omsider med boskapen ifrån skogen hemkom och hon åt sina kor fått oxen, så haver Brita begärat av fäpigan en vidjelänk, som hon också bekom av de trenne pigan ifrån skogen hembar.

Sedan som kyrkoherdens hustru hemkom och gick i mjölkeboden vart hon varse det mjölken var förvandlat eftersom den illa luktade som ett ruttet as. Fick så veta att Brita i Bodom haver fått vidjelänken av fäpigan; sände därföre bud med hennes dotter till henne Brita att hon skulle skaffa sig mjölkenyttan igen. Därmed kom Brita till prästegården med vidjelänken och något smör samt mjölk och flötör; och i samma stunden fick mjölken i prästegården sin fulla kraft igen.

Hustru Brita kunde inte undfalla, utan bekänner således hänt vara som förmält står. Dock där hos föregiver att hon mistade all sin mjölkelycka, sedan som hon vidjelänken och smöret samt mjölken och flötorna till prästegården burit haver, till dess hon gick till prästegården och av henne själv fått något mjölk uti en bägare; beropande sig på fäpigan Märit Jonsdotter vid namn (den nu icke tillstädes är), som skall hava sådant sett, enär hon kom ifrån fähuset med mjölkebyttan.

Herr Sven kungjorde ock att bemälte Brita något efter laga tingshållandet i nästledne höst på vägen emellan Bodom och Prästegården haver sagt till sin piga Sara i Höijen /Högen/, den ock nu icke tillstädes är, skall jag mista huvudet för det, som jag påföres, så skall fuller flera i socknen till gå. Men här emot säger hon Brita alldeles nej.

Olof Eriksson i Ytterås, som tillförende haver bott i Bodom bekänner sig med sin hustru haft stor osämja med bemälte Brita om mjölken och dess lycka, varom de hava varit till kyrkoherden och beklagat och han dem tillhoppa förmant.

Befalldes länsman och tolmän med sockenskrivaren att de granneligen rannsaka och skrifteligen författa huruledes Brita i Bodom sig ställt och förhållit haver uti de byar som hon tillförende haver varit boendes och sådant till nästa laga ting såsom ock till den tiden citera allom dem som uti denna saken svara eller vittna böra, vid plikt till görandes, tillstädes komma.

Maria Abrahamsdotter, barnfödd i Tängsta och Resele socken, anklagade bemälte Brita i Bodom att hon haver beskyllt sig hava förgjort Michel Olssons mandomskrafter i Utanås såsom ock kallat henne Gnedhora. Hustru Brita vill förevända att en finne, Olof Larsson i Sunnansjö och Nätra socken skall sådan beskyllning Maria påfört. Men Olof Larsson i Utanås, bemälte Michels fader, sade att Brita hade sagt samma ord för sig och sin hustru

på Kyrkvallen långo före än som samma finne var utförreste, som ock hon Brita icke undfalla kunde. Sedan enär finnen kom nordan-
efter haver han varit in i Bodom hos Brita; då haver hon för
honom sagt att den Gnedhoran Pigan i Arnäs Prästegård haver för-
gjort Michel, som ock finnen sedan i samma resa i Utanås haver
bekänt.

Kyrkoherden vittnade ock att Brita haver uppropat samma ord i
prästgården att pigan den Gnedhoran haver förgjort Mandomen på
Michel Olsson i Utanås. Ehuru många vittnen finnas, vill dock
likväl Brita sig intet benöja, utan säger finnen vara sin sages-
man. Fördenskull uppsköts saken till nästa laga ting, då finnen
Olof Larsson ock komparera måste.

Nästa gång Brita i Bodom fick inställa sig på grundsundatinget är
den 17 augusti 1666, § 8:

Upplästes protokollet som på nästföre ringet den 26 febr om
hustru Brita i Bodom och hennes vederparter betygat och vittnat
blev. Sedan rannsakades, betygades och avlopp nu som följer.
Nämligen en gammal piga Marit Joensdotter vittnade även det
samma som kyrkoherden Hr Sven den 26 febr nästledne på ringet
vittnade om vidjelänken, mjölkens nytta och huru dess nytta igen
kom. Men det hustru Brita haver sig på henne beropat hava sett
enär som kyrkoherdens förriga hustru sal. hustru Karin skall
hava givit henne mjölk igen uti en bägere till hennes bonyttas
förbättring, säger hon där till alldeles Nej.

Kyrkoherdens gamla tjänstepiga Sara Ersdotter vittnade sig en
gång råkat hustru Brita i Bodom vid kvarnhusbron emellan präst-
gården och Bodom, då haver Brita gråtit och sagt på sig vara
komne och förde stora beskyllningar på sin hals och där hon där-
före skall mista huvudet, skall väl flera i socknen det samma
undergå, vilket tal bemälte Sara strax hon henkom berättade i
köket för de andra prästpigorna. Hustru Segrid, Per Michels sons
i Ulträ, vittnade efter avlagd ed att hennes grannhustru, Anna,
Anders Zebbiörnssons, hade en gång mistat alldeles sin smörnytta
som alle grannhustrurna det förstodo, gingo de för den skull
(undantagandes hustru Brita i Bodom, som den tiden bodde i Ul-
trä) till hustru Anna med något mjölk och flötör vardera och in-
lät i hennes kärna och kärnade de mest hela dagen och dock intet
smör bekommo och således voro de alle omisstänkte. Gingo de
sedan alle tillhopa till hustru Brita och togo i hennes från-
varo något mjölk och flötör och inlät i hustru Annas kärna; be-
gynte så hustru Segrid kärna och fick strax smör, hvar av hustru-
rna besluto att hustru Brita hade hustru Annas smörnytta bor-
ta. /Härefter hördes flera vittnen, som vi förbigå i referatet./

Hustru Anna, Anders Zebbiörnssons, avlade sin ed och vittnade
att hustru Brita i Bodom var i fullt rykte för lövjeri, då hon
ett år bodde i Dombäck, vilket är vid pass 9 år sedan.

Hustru Sara, sal. Olof Olofssons änka i Ström, vittnade att
hustru Brita i Bodom bodde för 30 år sedan i Ström, då mistade
hennes grannhustru alltid sin smörnytta och så snart de fingo
byta sin mjölk tillhopa med hustru Brita, fingo de strax sin
nytta igen och således måste de så framt de skulle hava sin
fulla nytta var anden gång de kärnade byta sin mjölk tillhopa
och sedan hustru Brita kom därifrån blevo de obesvärade för

denna bytningen och mjölkens onyttta.

Hustrurna kände sig hotade av hustru Brita och dristade de sig intet gå härifrån, emedan de hava tillförende av hennes hotelser mycket om vederfarits. Sålunda att den tiden de fingo igen sin mjölkelycka hos hustru Brita haver hon hotat hustru Anna henne därföre betala skulle, och våren därefter Eriksmässotiden, då hustru Anna utsläppte sina sex kor, kom strax björn utom åkerhagan, därav för henne ihjälslög tre kor och den fjärde mycket illa skadade och för Hans Jonsson två kor och den 3:e illa rev och skadade. Därtill ock mistade de samma natt igenom björns nederslag två hästar, varav de hava en misstanke skadan tagit förmedelst hustru Britas hotelse såsom och här till haft en skräck för henne och intet tortt att sådant uppenbara.

Anlangande den misstanke, som hustru Segrid besvärar sig över är sålunda att hon kom uti någon oenighet och trätomål med hustru Brita i Bodom och således blev då av henne undsagt och hotat, sedan något där efter råkade hustru Segrid för en ohörig sjukdom, som kyrkoherden och andre flera vittnade att hela hennes kropp uppsvullnade och var i anseende röd som en blod och hennes händer och fötter ihop krumpnade. I samma sjukdom låg hon till sängs i en stor värk och vedermöda uti 1 1/2 vecka och kom intet till sin förra krafter på fem veckor där efter och på den ed, som hustru Segrid haver gjort, vittnade hon allt detta sig således hänt vara.

Nämndeman Tore Olofsson i Banafjäl och flera i nämnden betygade att så ofta nämnden Britas ärender hade haft för händer att göra där uti något slut, haver hon aldrig varit benöjd med nämndens gottfinnande utan hotat och undsagt dem som ock en del ont vederfarit är; draga de därföre en räddhåga för henne och nästan intet töras göra henne emot och säga gärna de vore av med henne utur socknen.

Olof Larsson i Utanås håller ock hustru Brita i Bodom misstänkt att hon skall hava förgjort sin sons Mikel Olssons hembliga mandomskrafter av orsak att hennes son intet fick den pigan till äkta, som Olofs son nu till hustru haver, ty så snart de tillhoppa blevo vigde, kunde de intet hava något umgänge tillhoppa som äkta folk plägar hava, utan hans hembliga Mannelem är väl frisk till dess han kommer vid sin hustrus kropp, men sedan strax alldeles odogse så snart han kommit in till henne. Alltså begärade och påstod han att hon sig därföre lagligen befriar, som hon dock icke göra kunde.

Trenne gamle nämndemän Matts Eriksson i Giälta, Anders Andersson i Strand och Per Sjulsson i Lunde betygade att hustru Britas i Bodom fadersyster, hustru Brita, sal. Anders Nilssons i Stöbbersmark, som över 30 år sedan är död bleven, skall ock hava varit i fullt rykte för lövjeri och att hon kunde taga mandomskrafterna ifrån Mansens hembliga Ting, enär hon ville och åter giva sådant igen, då henne behagade, var av förnimmas henne släkt haft hava uti lika beskyllning som henne påfört är.

Kyrkoherden Hr Sven refererade att A:o 1660 haver en lapp i anseende lika som en officerare uti hans frånvaro kommit i prästgården och av hans hustru begärt brännevin, som han ock bekom och strax sade det elaka människor hava till sådant förgjort och förvanskat lyckan, varöver ock prästhustrun sade sig besvärat såsom ock sade lappen jag skall laga så att den Menniskan skall komma hit, efter som det är Eder nästa granne /närmaste granne/, gick av och till på golvet och stundom

såg igenom fönstret. Omsider kom Brita i Bodom in på prästgården och lappen sade här kommer den djävulen och så snart Brita i stugan inkom, görande sig till ärende, begärande köpa lärft eller blaggarn, så gick lappen ut. Strax därefter bortgick Brita, sedan kom lappen in och sade gack nu hädan till helvetis för allt det onda du här i gården gjort haver, och därefter fingo de nyttan igen i prästgården med brännvinsbränning.

Olof Larsson finne ifrån Sunnansjö och Nätra socken som hustru Brita i Bodom på förre tinget sig uppå beropade vara sin sagesman, att Maria Abrahamsdotter skall hava förgjort Michel Olofssons mandomskrafter i Utanås, så var nu samma finne här till svars, och kunde Brita honom icke något övertyga vad som hon i så måtto honom beskyllt haver, utan hon sådant först för honom haver sagt och således själv därföre stå måste. Icke heller kunde hon bevisa Maria Abrahamsdotter vara gnedhora och mycket mindre förgjort Michel Olofssons mandomskrafter i Utanås, som hon haver beskyllt henne före.

Dom:

Emedan som hustru Brita i Bodom sig icke lageligen ifrån de svåra saker leda kunde, som in Actis finnas, sköts därföre om sådant till Nämnden och efter noga övervägande resolverades som följer

1) För undsägning som Brita på folk och deras bo gjort haver sedan där på ont vederfarit, såsom ock är befunnen med lövjeri heller trollkonst, alltså kan denna ringa Rätten efter 13 kap av Högmåls Balken och Exodus (2:a Mosebok) 22 kap 18 v henne icke ifrån livsstraffet befria,

2) Maria Abrahamsdotter dömdes fri för de beskyllningar, som Brita henne påfört och hon Brita bort böta efter 20 av Tingmåla; allt detta hemställes uti all underdånig ödmjukhet till den Höglövliga Hovrättens Högmåktiga resolution.

När hovrätten prövat detta högmålsärende resolverades att Brita skall mista rygghuden för tingstugudörren, undergå kyrkoplikt och sedan förvisas ur socknen.

NÅGRA BERÄTTELSE PÅ FJÄLLSJÖMÅL
UPPTECKNADE AV AGATON SJÖDIN
MED FÖRORD AV KARL-HAMPUS DAHLSTEDT

FÖRORD

Agaton Sjödin från Silsjönäs i Fjällsjö i västra Ångermanland studerade till präst. Efter en tid som komminister i Viksjö, den gamla finnsocknen i södra Ångermanland, blev han kyrkoherde i Edsele vid Faxälven, där han var praktiskt taget granne med den framstående dialektupptecknaren och kännaren av folkets föreställningar om och namn på växter m.m. Frans Bergvall. De två förefaller att ha samarbetat och stimulerat varandra. Som emeritus drog sig den förre tillbaka till Nordanå i Viksjö.

Agaton Sjödin har under en lång tid varit verksam både som dialekt- och som ortnamnsupptecknare i Fjällsjö, Edsele och Viksjö för arkiven i Uppsala. Han har också startat studiecirklar och stimulerat andra ortsbör inom sitt intresseområde.

Agaton Sjödin är medlem av Johan Nordlander-sällskapet. Oknytt publicerar här tre korta berättelser som är nedtecknade för ULMA (Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala). De är alla tre sägner om övernaturliga företeelser typiska för den gamla Ångermanländska övertron.

Dialekten i dessa stycken är genuin om än ganska ungdomlig. Den står nära det folkmål i Ed som stått att läsa i Oknytt 1982:1-2 och 3-4 i Märta Kihlgrens berättelser. Dock svarar å hos Märta mot a hos Agaton. Vidare har Fjällsjömålet alltid bortfall (ovillkorlig apokope) i långstaviga infinitiver med fördubbling av rotvokalen, om satsaccenten är gynnsam. Detta sistnämnda drag (cirkumflex), som överensstämmer med jämtska och västerbottniska folkmål (nedanför lappmarkerna) kommer likväl till synes bara en gång i följande texter (*viil* i historien om huggkubben).

För uttalsbeteckningen gäller alltså i huvudsak detsamma som för Edstexten i Oknytt 1982:1-2 s. 47:

å = ett mycket öppet *ä*-ljud;

ô = ett öppet grumligt *ö*-ljud;

o alltid = slutet *o*-ljud som i *ko* och *bonde*;

L = tjockt *l*;

χ = tonlöst *l*;

n = tjockt (alveolart) *n*, när det svarar mot riksspråkets enkla *n* (men ej vid *nn*, fastän det uttalas likadant);

š = ett *sje*-ljud, ungefär = uppsvenskt *rs*; när dialektens *sje*-ljud svarar mot *sj*, *stj* o. dyl. skrivs dock *sj*.

sj = som ovan under š

Anmärkningsvärt är den nasalade uttalsformen i berättelsen om Hallstenson av verbet *synas*. Den torde representera ett förr typiskt Ångermanländskt uttal, t. ex. i mansnamnet *Haⁿsj* för "Hans", som numera är ovanligt. Svåra ord förklaras i noter nedtill på sidan.

VITTERKOÄNA

Då n Kall-Johaⁿ, sãm va nyböggar på Grånåⁿ, inna han vartt bonnä i Löngsjönn, tidet n mara¹ höll på sla² ståra på n myrä bortaför Grånåⁿ, fekk än si n hop köäna på annär sia myra.

Ko^äna va fale fet å vakkär å förä dom sä jekk ä två kvinnär, sãm kökä³ å läkkä:

kuliⁿnä, kuspiⁿnä, kuhåⁿlan, kusmåⁿlan, kuspeⁿlaros, kulangsjåⁿrna.

N'Kall-Johaⁿ sto längä å såg å høl på hör vakkärt dä let, män rätt va dä va, va å^lting borttä.

Sä nu vet vä, att vitträⁿ ha namn på ko^äna döm å, älldeläs som foLk^ä.

N Kall-Johaⁿ va född 1836 å dä hännä förä 1896.

Sagesman i Lungsjön, f. 1898

SPÖKÄ I HÄGGKABBEN

Että laⁿnsvägen mella Sålåⁿfta å Bakke fanns för i tin änggåL där ä skrömtä⁴. En kväll sä kommä n låss-sjussar⁵ å vellä liggä där övär natta. Göbben sãm råddä om gårn såg lite fõndärsa^m ut å sa at han haddä bärrä⁶ ett römm sãm va ledet, män dä vellä han ett⁸ jäna att nagän skull liggä te. Låss-sjussarn, sãm försto va dä va frågan om, sa at han vellä ta römmä, för dä va för langt å tjör te nästä by. Låss-sjussarn fekk ta römmä å sãn han hadd etä jekk än te sängs. Han va trött ätt⁷ resa å låg ett⁸ na längä förrn han sãmä. Män rätt va dä va, sä vaknä-n vä ätt dä dompä, å då han tittä opp fekk än si at häggkabbän⁹ snörrä rönt framma spissn. Män låss-sjussarn vartett⁸ rädd han ett⁸, utan la sä å sãmä ijänn. På maran¹⁰ sä ba n tjäringa at han skull fo tjöp tä a häggkabbän⁹, å dä jekk a vä på, sä låss-sjussarn fekk no ta-n för na öra. Da låss-sjussarn hadd kommä ä stykkä på väg in i skogän, sä lättä-n¹¹ hästn viil, to ne

¹morgon - ²slå - ³ropade (på ungefär samma sätt som då man joddlar)

⁴spökade - ⁵lass-skjutsare, forbonde - ⁶bara, blott - ⁷efter - ⁸inte

⁹huggkubben - ¹⁰morgonen - ¹¹lät han

kabbän tå læssä å slo tå-n järnbanna sãm hõll hop än, å dä fekk än si att kabbän va borte hõlkä¹² å härre¹³ gropa låg än stor n bõnt sedla. Han sãm hadd lakt dit dõm vellä att dõm skull bli oppdåga, sä han skull fo ro härre¹³ grava.

Sagesman i Silsjönäs, f. 1920

HALLSTENSÅN Å HIN

I Xlute¹⁴ på artanhunnrätalä kommä på mang å dälakåra å värmlåpinga opp te Nålann¹⁵ fõr å arbet i skogän. En tå värmlåpinga sãm kommä hitt på Silsjönäså hetä Hallstensån å bodd än vintår tesammans vä na anne timmertjörara härre¹⁶ n kõjja på n bakkä inntell Stampååp. Jå tro no att neåstvärvä¹⁷ tå kõjja sy¹⁸sj än i dag, om man komm på rättä plassn. Dõm gamlån sa att n dänn värmlåpingän va n fräkk än kär, sãm ett¹⁸ ansåg sä behõv våra rädd nanting.

Ån langfråda dä fålkä va innä härre¹⁶ kõjja å intä vellä vaphelg hålja,¹⁹ sa Hallstensån:

- I dag skõ jåg tjör timrå om än sjålvä faan å i vägän.

Han beXl²⁰ hästn å for opp tell sjiftä å la på å læss fõr å tjör å ne på sjön. Mån då han hadd kommä hålvvägs neått Stampååp, sä fekk än si att dä sto n stor-n häst vä timmerlåss mitt i vägän. Hästn va kõlsvart, å dä han såg på Hallstensån lysstä älln borte yga²¹ på-n. Kårn sãm såt på læssä va ett¹⁸ hållär roLe å si. Han hadd n rö n råkk på sä, å fi¹⁹ngra sãm han hõll vä va ålldelås sãm klõ²²åp på n kangkä.²³ På huvvä hadd n horna sãm än bõkk. Intä tõkktås n jõra sä nan bråsskä vä å tjör borte vägän hållär. Mån nu hadd Hallstensån tjõrt nog vä timmår änn hånn dan. Han sela ifrån hästn å kommä tebåkar hitte²⁴ kõjja molokän. Säkårt va dä siste ganga han vellä tjör timmrå på langfrådan.

Sagesman i Silsjönäs, f. 1912

12 urholkad - 13 (här) i - 14 slutet - 15 Norrland - 16 (här) i -
17 nedersta timmervarvet - 18 inte - 19 helgen - 20 betslade - 21 õgonen
22 klor - 23 tupp - 24 (hit) till

RECENSIONER - ANMÄLNINGAR

INGVAR SVANBERG: Sockenlappar. En etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige. Etnologiska institutionens Småskriftsserie nr 31. Etnologiska institutionen, Uppsala universitet 1981. ISBN 91-85-118-680.

Under 1700- och 1800-talet bodde samer på flera platser från Ångermanland och Jämtland ända ner till Uppland och Västmanland. De avlönades av socknarna för att slakta och kastrera hästar, hundar och katter. De utförde också en del hantverk och många tog sig efterhand hantverkarnamn som Tunelius, Helsing, Berger, Kåmberg och Kopparberg. De här samerna kallades sockenlappar, i städerna fanns stadslappar. Fenomenet är föga utforskat och det är en välkommen liten skrift som Ingvar Svanberg åstadkommit; den kan för en billig penning beställas från Etnologiska institutionen vid Uppsala universitet.

Svanberg tar också upp den kringvandrande rensköttsel som förekom i Mellansverige under 1700-talet och sockenlapparnas i regel goda förhållande till bondebefolkningen sedan de blivit bofasta. Han knyter sockenlappsinstitutionen till den fördom mot att slakta hästar som fanns utbredd i Mellansverige och södra Norrland. Därför menar han också att sockenlappsinstitutionen inte förekommer norr om Ångermanland-Jämtland. Detta är inte helt riktigt. Albert Nordberg redovisar exempelvis följande i sin Lule sockens historia (utvidgad uppl., Luleå 1965, s 87): "Lappen Anders Larsson vid Notviken (f. 1737, d. 1787) kallas 'sochenlapp', och Lars Nilsson Snalla, som något senare bodde på samma plats, tituleras 'Sochne-Prophossen'."

Man får hoppas att Ingvar Svanberg fortsätter sina undersökningar och även utvidgar dem till Norr- och Västerbottens kustland. Där kan man hitta uppgifter på att samer varit anställda både som hantverkardrängar och strömmingsfiskare av borgarna i Luleå stad under 1700-talet, men någon mer ingående undersökning av deras roll i kustlandets ekonomi har ännu inte gjorts.

Lennart Lundmark

FOLK OG RESSURSER I NORD. Foredrag fra Trondheims-symposiet om midt- og nordskandinavisk kultur 1982. (Tapir forlag, Trondheim 1983)

I början av juni 1978 hölls ett symposium i Umeå under rubriken "Nordskandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning". Samma titel fick en konferensvolym som utkom 1980 (Umeå Studies in the Humanities 24). Umeå-arrangemanget präglades i hög grad av en äldre generation forskare som i viss mån summerade sitt vetande och sökte presentera vad man uppfattade som utvecklingsbart och intressant för fortsatt forskning inom sina respektive ämnesområden. Bland föredragshållarna i Umeå 1978 märktes bl.a. Björn

Collinder, Eino Jutikkala, Gustaf Utterström och Ørnulf Vorren. Symposiet fungerade som "avspark" för det som sedermera blev Luleälvprojektet. Flera idéer resta under konferensdagarna fick också stor betydelse för Luleälvforskare, t.ex. Vorrens föredrag som stimulerade Lennart Lundmark i det arbete som utmynnat i hans avhandling om rennomadismens uppkomst i Lule lappmark. Kontakter skapades mellan forskare sysselsatta med nordskandinaviska frågor, och som ett konkret bevis på det kan det påpekande tas, som finns i inledningen till den nyutkomna volym som innehåller föredrag hållna i Trondheim 21-23 juni 1982. Man skriver där: "Trondheims-symposiet i 1982 kan långt på veg sees som en vidareföring av samarbeidet som der /Umeå 1978, min anm./ ble tatt opp. Mot en slik bakgrunn skall også valg av hovodtema og foredragsholdere forstås."

Boken "Folk og ressurser i Nord" har en elegant utformning och är t.o.m. försedd med "saksregister", vilket ökar dess användbarhet, och är en lyx vi inte är vana vid från svenska konferensrapporter.

På den oerhörda heterogeniteten i fråga om vetenskapsgrenar, problemställningar, tidssammanhang och givetvis ambitionsnivå i föredragen kan en anmälare av boken knappast göra annat än att ge några slumpvis valda exempel på dess innehåll. Vi har redan berört Lennart Lundmarks forskningar, som i indirekt form figurerade i Trondheim genom Phebe Fjellströms föredrag. Hon avlossar en svärm silverkulor mot ulven Lundmark, men nog blir somliga av bomskottscharaktär. Fjellström bestridet med emfas att rennomadismen skulle etableras som dominerande försörjningsform först under 1600-talet, vilket är den tes Lundmark hårdt driver. Men inte kan väl en skildring från 1671 (Rheen) användas som understöd för slutsatsen att vi redan på 1500-talet kan se det svenska "...rennomadismens samhälle i dess fulla utövning...". Vilket Fjellström söker göra på s 170f? Som ekonomisk-historiker inriktad på 1900-talets förhållanden är det naturligtvis svårt att påstå sig kunna ha en egen välgrundad mening i frågan om rennomadismens uppkomst. Fjellström måste dock ha beröm för att hon frankt framför sin åsikt, även utanför kafferummet där tyvärr många andra akademikers åsikter tenderar att stanna. Det behövs mer krutrök i det akademiska meningsutbytet. Om det var vardagsmat skulle inte heller polemiken uppfattas som så chockerande obehaglig och som riskerande att helt förgifta den "gemyntliga" vardagsstämningen, vilket väl idag är den normala reaktionen.

Rolf Kjellström ger en översikt av "Staloproblemet i samisk historia", vilket är en underhållande läsning för den som likt undertecknad är född i ett område där stalonamn förekommer tämligen rikligt.

Ett imponerande bidrag står Gösta Holm för. Hans rubrik består av frågan "Hur länge har det funnits samer i Jämtland-Härjedalen?" Som språkvetare gör han naturligtvis inte anspråk på att kunna avgöra frågan, men genom ett konsekvent genomfört och analytiskt skärpt resonemang kommer han fram till slutsatsen "/.../ att inga språkliga bevis har presenterats för slutsatsen närvaro i mellersta och södra Jämtlands och i Härjedalens fjällvärld före 1500-talets mitt". (s 252)

För oss nordsvenskar kan också föredragen av Dan Bäcklund och

Carl-Uno Hanno vara läsvärda. Hanno ger en lättsmält snabbkiss över migrationen på Nordkalotten från 1700-talet till vår tid, och Bäcklund beskriver hur småjordbrukens avveckling i norra Norrlands inland egentligen gick till på 1950- och 60-talen. Han får då anledning att visa hur en geograf och en ekonom nog misstagit sig både rörande faktiska kausalsamband i växelspelet skogsbruksteknik, biinkomster och jordbruksnedläggning, och i tidsfästningen av förloppen trots att allt handlar om händelser bara 20-30 år bakåt i tiden!

Nils-Gustav Lundgren

Hård var striden - arbetarminnen från Bräckebygden. Del I 1850-1920. Redigerad av Lo Rindberg och med en inledande historisk översikt av Mats Rolén. Utgiven av Föreningen Bräcke arbetarehistoria. Bräcke tryckeri 1982.

"Inga dokument - ingen historia" skrev fransmännen Langlois och Seignebos i en mycket använd lärobok i historisk metod 1898. Tabustämpeln på "mjuka" källor som intervjuer och uppteckningar har egentligen varit något unikt för historieämnet. Inom discipliner som etnologi och kultur- och socialantropologi har det mänskliga minnet som bekant alltid utgjort en viktig källa, när det gäller att belysa olika sidor av mänsklig aktivitet i det nära förgångna. Det är däremot först under de senaste 10-15 åren som muntlig, berättad historia - oral history, eller "history from the bottom up" som den också kallats - slagit igenom som en mycket livaktigt del-disciplin inom särskilt brittisk och amerikansk historia och historiesociologi. Oral history har kanske sina djupaste rötter i det senare 1960-talets och det tidiga 1970-talets politiska protester och strävanden att i studiecirkel och grupparbeten dokumentera folkets historia och på så sätt få människorna i lokalsamhället att känna att de själva i högsta grad är medaktörer i den historiska processen. Intervjumetoden har så att säga utifrån kommit in i universitetsvärlden och den har därför på sina håll uppfattats som "extramural" och som ett hot mot professionalismen inom historikerskrået. Intervjukällorna har främst använts av radikala forskare inom den anglosaxiska världen, som rest krav på en mer demokratisk historieskrivning, där underprivilegierade grupper och de som utsatts för centrala politiska beslut och operonliga samhällsprocesser får komma till tals. Denna delvis ideologiskt motiverade historieforskning bedrivs i England bl a vid det av fackföreningsrörelsen understödda Ruskin College i Oxford och med ett internationellt uppmärksammat forum i tidskriften History Workshop. History Workshops syfte sägs vara att "foster a 'peoples history' which will bring the boundaries of history closer to those of people's lives". Programmet står givetvis i uttalad opposition mot den dominerande brittiska historieforskningens inriktning på parlamentshistoria, stora män och imperiepolitik.

Intervjumetoden kommer bäst till sin rätt vid studium av 1900-talets arbetar-, kvinno- och familjehistoria. Flera lovande oral history-projekt på dessa fält har också påbörjats av historiker i Sverige under de senaste åren. Den utan jämförelse livaktigaste intervjuverksamheten äger emellertid rum ute i studiecirkel och hembygdsg grupper, som bl a inspirerats av Sven Lindqvists "Gräv där

du står" - bok från 1978. Den snabbt växande släktforskningen har även betytt en hel del för vitaliseringen av lokalhistorien ute i bygderna. Skall släktforskning bli verkligt meningsfull måste den givetvis också breddas från att omfatta upprättandet av nakna släktträd till att sätta in våra förfäders liv i ett socialt och samhälleligt sammanhang. Ett alldeles utmärkt exempel på vad man kan uträtta i studiecirkelsarbetet utgör den här anmälda volymen från projektet "Bräcke då - nu - sedan". Projektet har berört ett hundratal personer i Bräcke-bygden (socknarna Håsjö, Hällesjö, Revsund, Sundsjö, Bräcke, Bodsjö och Nyhem). Man har letat bland gamla dokument och i fotoalbum, men framför allt låtit det kollektiva mänskliga minnet i bygden - det egna, föräldrarnas och far- och morföräldrarnas - komma till tals.

Boken inleds med en kunnig och välskriven historik över Bräcke-bygdens historia från 1800-talets mitt, författad av Mats Rolén, själv bördig från Stavre och fil doktor i historia vid Uppsala universitet 1979 på en avhandling om Revsundstraktens socialhistoria 1820-1977. Rolén ger en bred och mångfasetterad skildring av övergången från traditionellt småbondesamhälle till ett marknadsinriktat industrisamhälle i sydöstra Jämtland. Redan vid 1800-talets mitt börjar trävarupatroner och sågverksbolag att ägna området stort intresse. Skönviks och Wivsta Varvs bolag i Sundsvallsdistriktet dominerar bland skogsintressenterna. Man köper upp avverkningsrätter, rensar flottleder och anställer lönearbetare. Penninghushållningen avlöser den tidigare naturhushållningen. Inflyttningen stiger och nya yrkesgrupper som inspektorer, faktorer och bokhållare dyker upp. Husböndernas och bruksförvaltarnas gamla patriarkalism efterträds av mer nakna och hårda klassrelationer.

Under 1800-talets sista årtionden intensifieras sågverksindustrins aktivitet i området. Bondejorden övergår i betydande utsträckning i bolagshänder och tidigare självägande bönder blir bolagsarrendatorer. Tillkomsten av den norrländska tvärbanan (1876-1879) och norra stambanan 1882-1886) skapar de transportmässiga förutsättningarna för en direkt industrialisering. Enbart mellan 1880 och sekelskiftet anläggs inte mindre än 8 ångsågar i Bräcke och Revsund. Efterfrågan på arbetskraft genom skogsdrivningar och sågning stiger dramatiskt i bygden och i slutet av 1800-talet förekommer flyttningskontakter med ett stort antal orter på de mest skilda håll i landet. Värmlänningar och dalkarlar är särskilt talrika bland de nyinflyttade. Befolkningspyramiden föryngras och folkmängden stiger starkt. Tätorten Bräcke inleder nu en kraftig expansion. Den ekonomiska tillväxt som var förknippad med sågverksindustrins framväxt och genombrott mattades emellertid redan efter sekelskiftet och efter 1920 präglades Bräckebygden av stagnation och tillbakagång.

Människornas egna berättelser ger konkreta och många gånger gripande besked om hur man upplevde denna period av snabb ekonomisk utveckling men också av nöd, exploatering, bolagsvälde och godtycke. Det vilade en Klondykestämning över Bräckebygden i slutet av 1800-talet men vinsterna samlades hos några få. Minnena avslöjar ibland en nästan obесkrivlig fattigdom. En informant, Karl Nylund i Flatnor, omtalar:

Min far, Per Nylund, född 1875, berättade att när han var liten brukade farmor ibland väcka både honom och de andra syskonen vid tre-fyra-tiden på morgonen för att de skulle gå ner till sjön och meta abborre. Hon hade ingen annan mat. Inget bröd, inte ens potatis. Ibland när farmor hade något mjöl, så fick barnen först doppa fingrarna i vattnet som fisken kokats i för att ta vara på saltet i vattnet, och sedan i ett tråg med mjöl. Det kallades

för "nävagröt".

Men vi möter i nedteckningarna också en enastående heroism bland arbetar- och småbrukarhustrur, en spirande kultursträvan och organisationsaktivitet. Särskilt berättelserna om föreningsrättsstrider, svartlistning och strejkbryteri i jämtlandsskogarna i början av seklet är av betydande intresse. Sammantaget kastar den fint illustrerade volymen åtskilligt ljus över en inte alltför avlägsen norrländsk verklighet.

Lars-Göran Tedebrand

Reginaud Outhier, Journal från en resa i Norden år 1736-37. Översättning från franska originalet Journal d'un voyage au Nord en 1736 & 1737 (Paris 1744) av Gunvor och Arne Nordberg. Tornedalica 39, Luleå 1982. ISBN 91-7538-048-X. Pris ca 90:-.

Newtons gravitationsteori, slutgiltigt framlagd 1687, var en för samtiden omtumlande och bitvis svårsmält skapelse. Man betvivlade på sina håll dess riktighet, särskilt i Frankrike, där Cartesius' märkliga virvelteori inte upphörde att gripa de nationella sinnena. En omtvistad följd av teorin var att jorden genom sin rotation skulle vara något uppsvälld vid ekvatorn och tillplattad vid polerna. Cartesianerna, som länge monopoliserat synen på världens uppkomst och utseende, menade däremot att den borde vara äggformad, en "emot polerna högre sferoid" (Maupertuis). En animerad debatt uppstod i frågan. För att bringa klarhet i vad som var en av tidens mest brännande astronomiska stridsfrågor organiserades - faktiskt i Frankrike, där Voltaire inlett striden för den newtonianska naturfilosofin - två s k gradmätningsexpeditioner. En första sydlig avreste 1735 till Peru.

Under ledning av greve de Maupertuis drog året därpå ett följe fransmän till Skandinavien för korresponderande mätningar på norra halvklotet. Vad det gällde var att genom observationer konstatera att en meridiangrad var längre nära polen än vid ekvatorn. De önskvärda fenomenen studerades bättre ju längre norrut man kom, varför färden ställdes till Torneå. Med de mest avancerade astronomiska och geodetiska instrument som kunde uppbibras i London och Paris - bl a den Grahamska sektorn - grep sig Maupertuis och hans medhjälpare verket an. Mätningarna bekräftade tillplattningen och därmed Newtons teori. Maupertuis skrev senare en rapport, La figure de la terre, som prompt utkom i sakkunnig svensk översättning av expeditionens finske tolk, torneåsonen och sedermera astronomen Anders Hellant. (Den utgavs i facsimile år 1977, Jordens figur, Tornedalica 23, Luleå, med en inledning av Erik Weinz. Hellants märkliga och något tragiska livsöde har berörts av Sten Lindroth, "Astronomen och jungfrun", i Fru Lusta och Fru Dygd, Sthm 1957; på finska finns H J Boström, Anders Hellant, Vaasa 1918.)

Med på resan fanns en abbé Reginaud Outhier. Dennes journal (först tryckt i Paris 1744) översattes däremot aldrig. Glädjande nog har den nu - efter nära 250 år - gjorts åtkomlig på svenska. Det är Arne Nordberg - avliden strax innan verket utkom - och hans hustru Gunvor, som kärleksfullt och med stor omsorg svarat för överföringen till svensk språkdräkt. Den fullständiga titeln lyder Journal från en resa i Norden år 1736 - 37. Tornedalica 39, Luleå 1982. Ett förord har med sedvanlig bibliografisk kringssyn hopsatts av Ragnar Lassinantti.

Av Arne Nordberg föreligger också en kommentar, som orienterar om den rätt försvarliga litteraturen kring expeditionen. Han hän-

visar bl a till N V E Nordenmarks Celsiusbiografi (Lychnos-Bibliotek nr 1, 1936). Celsius planlade expeditionen och medföljde även; i Tornedalen författade astronomiprofessorn en populär liten skrift om bakgrunden till expeditionen som omedelbart kom i tryck (den ingår i den ovan nämnda Maupertuis-utgåvan). Hos Nordenmark har Nordberg funnit exempel på de talrika nedslag i litteraturen expeditionen gjorde. Till väsentlig del framkallades dessa av de amorösa förvecklingar i vilka somliga av fransmännen råkade med de två unga torneåsystrarna Planström, döttrar till handlanden i orten. De medföljde Maupertuis till Paris, sedan greven uppvaktat i polarmörkret med älskvärda kvickheter, sång och gitarrspel. Bland gallerna blev de "lappska" töserna en cause celebre. Maupertuis själv vållades åtskilligt obehag. Trätobrodern Voltaire förstod givetvis att dra fördel av motståndarens belägenhet och höll inte inne med giftiga anspelningar på vetenskapsmännens nöjesliv i norr (Micromégas; Histoire du docteur Akakia). Fader Planström ville ha sina reslystna flickor tillbaka, anlade "un proces criminel contre Maupertuis", men misslyckades. Den ena gifte sig, föga lyckosamt. Hon dömdes skyldig i skilsmässomål, satt fyra år på Châtelet, och processade sedan livligt i ett årtionde mot sin förre man. Den andra gick i kloster. Nordenmarks Celsiusbiografi skildrar även den astronomiska debatten.

Outhiers journal är, litterärt sett, inget märkvärdigare aktstycke. Det är dock en man med humor som för penna. Det prästerliga tjänstevärvet var här heller inte så betungande. Outhier kunde koncentrera sig på naturen och människorna samt på vädret, vars växlingar och sällsamheter han sorgfälligt bokför. För expeditionens praktiska bekymmer med mätningarna, det vardagliga umgängeslivet, de enstaka kontakterna med Stockholm, färder i omgivningarna, vissa seder och bruk hos allmoget redogör Outhier med ett välbehag som kan förvåna. Tristessen - ej att tala om senare resenärers omvitnade och kokett uppförstorade 'arktiska hysteri' - hölls i schack med glada lekar, middagsbjudningar och läsning. Enligt en maliciös pamflett (eventuellt författad av en vetenskaplig motståndare till Maupertuis; Nordenmark, 91) skulle bullret från festerna ha hörts från den ena stranden av Torneälven till den andra. Sommartid gisslades man dock av myggplågan.

Outhiers bok är läsvärd också för den som inte uteslutande tänker begagna den som kulturhistorisk källskrift. Abbéns observationer är ofta drastiska. De är ibland nedtecknade i ett uppsluppet tonfall och erbjuder föga av den gängse vetenskapsjournalens glåmiga lakonismer. Liksom man med förtjust ilska och roat tvivel läser Sven Hedin kan man ta del av Outhier - jämförelser i övrigt å sido. Det naiva klarseendet, ännu ej tyngt av industriepokens patriarkala prestigemoral, men livat av en milt mousserande esprit, är dock Outhiers eget. Förvåningen är äkta och avväpnande. Om samernas hundar heter det att de "skäller så egendomligt, att vi först trodde det var kattor som jamade". "Lapparna", meddelar Outhier, tiggde om pengar och drack brännvin, varefter de "hoppade och sjöng av alla krafter".

Sverker Sörlin

Sven Ekman, Norrlands jakt och fiske. Facsimileutgåva efter originalupplagan utgiven 1910. Norrländska skrifter nr 11. Av Två Förläggare Bokförlag utgiven serie rörande norrländsk topografi och kultur under redaktion av Roger Jakobsson. Umeå 1983. ISBN 91-85920-10-X. ISSN 0349-3202. Pris ca 160:-

Med industrialiseringen under förra århundradets senare hälft kom

naturresurserna i centrum för norrlandsintresset. Norrland blev "Framtidslandet", ett Amerika i Sverige, som genom vidlyftiga kolonisationsprojekt och uppodling av torvmossarna skulle stäcka emigrationen. Bland industriidkarna knöts de storindustriella förhoppningarna till landsändan. "Tyngdpunkten af landets industriella lif ... skall öfverflyttas till Norrland", profeterade Seth M Kempe, en i den berömda trävarudynastin.

I olika genrer utkom skrifter som på olika sätt speglade detta norrlandsintresse med förankring i näringarna. Journalister reste runt och rapporterade om kubik, hektar och exportprodukter. Praktverk utgavs; ett bar titeln Lappland. Det stora framtidslandet (1908). Anders Österling demonstrerade vid den vaknade gruvstaden Kiruna poetens visioner "om storhet och ära för landet vid polen" (Norrlandsresan, 1908). Också i detta avseende var näringslivets folk på alerten. Kirunadisponenten Hjalmar Lundbohm, till lika delar realist och rousseauan, kände dåligt samvete för intrånget i sameland - "man skäms över att tillhöra kulturbärarna", skrev han till Albert Engström - och startade en skriftserie, Lapparne och deras land (märk possessivet).

Frans Kempe, grundare av Industriförbundet och nitisk talesman för expansiva industriintressen, startade en bokserie med samlingsnamnet *Norrlandskt Handbibliotek*. Med den förmögenhet han hopsamlat genom sina affärer med norrlandsskogarna hade han heller inga svårigheter att finansiellt välsigna projektet. Om Lundbohms skrifter hade till syfte att vidga den objektiva, icke-etnocentriska kunskapen om samerna, dvs om kulturen, så hade Kempes en klarare inriktning på naturen. Gunnar Eriksson har visat (Kartläggarna, 1978) hur svensk naturforskning - inte minst när det gäller Norrland - under de händelserika decennierna kring sekelskiftet hade en inventerande karaktär. Bokseriens första nummer var en diger volym, Norrland. Naturbeskrifning (1906) av AG Högbom, geologiprofessor i Uppsala. Där framhövdes naturresursernas nytta. Bland de följande volymerna hade flera denna anknytning till det produktiva livet och Norrlands framtid.

Ett notabelt undantag var Sven Ekmans *N o r r l a n d s j a k t o c h f i s k e* (1910), nummer 4 i Kempes bokserie. Dess kulturhistoriska inriktning ger den stort värde som källskrift. Den tillkom i en tid när ännu aktiva jägare, fiskare och fångstmän fanns i livet och kunde vittna om de gamla metoderna och redskapen. Ekmans bok har därigenom blivit ett standardverk, och det är väl därför någon glädje med att den nu utgivits på nytt i en sedanligt värdad facsimileversion av Två Förläggare Bokförlag (Umeå 1983; efterskrift av Gunnar Brusewitz). Ett av de många förhållanden som skiljer Norrland från övriga Sverige är ju allmogejakten - söderut har jakt varit ett adelsprivilegium och ett kungligt regale. Jakt är ännu en utbredd syssla bland norr-länningarna, vilket eventuellt borgar för avsättningen av det annars ganska massiva verket (nära 500 sidor, illustrerad).

Vid tiden för norrlandsbokens tillkomst hade Sven Ekman visserligen disputerat - 1904 på en avhandling om lägre kräftdjur i svenska fjällvärlden - men han var likväl en ung man. Han blev sedermera professor i zoologi vid Uppsala universitet, men norrlandsintresset släppte han aldrig. Förutom ett magnifikt arbete om djurvärldens utbredningshistoria på skandinaviska halvön (1922) deltog han vid återkommande tillfällen i zoologiska expeditioner till Lappland. Inom ramen för de "vetenskapliga och

praktiska undersökningar", som anordnades av Luossavaara-Kiruna-vaaraaktiebolaget, studerade han bl a rödingfisket i Torneträsk (1912). Mot slutet av sitt liv - han dog 88-årig 1964 - engagerade han sig i kampen mot älvutbyggnaderna. I skriften Ortsbefolkningen och vattenkraftsexploateringen (1962) gick han bl a till hårt angrepp mot Vattenfalls planer på tvångsförflyttning av människor i Tärnaområdet.

Norrlands jakt och fiske lämnar en uttömmande översikt över jakten på allt ifrån anden till älgen, och över fisket från abborre till ål. Om hundarna inhämtar vi t ex att stövaren i regel tillhört "den s k herremannaklassen", som haft den "för de mera sportmässiga jakterna på räf och hare". Även hönshundarna var en importprodukt, medförd av tillresta ripjägare. Allmogens jakt har mer varit inriktad på försörjningen och dess hundar har framförallt varit gråhund och spets.

Till de allra intressantaste fenomenen Ekman observerar är den oerhört ålderdomliga prägel på jaktmetoderna. I en epok när den mätbara tiden, klocktiden, allmänt börjat göra sig gällande i vårt land, lydde jägaren i norr ännu en helt annan tidsräkning. Den var knuten till årstidsväxlingarna och djurens beteende. Lars Levi Laestadius skrev: "Mången fattig lapp skulle dö af hunger, om han icke hade ripfångsten om vintern, tjäderhvinet om våren och fiskleken om hösten att tillgå." I det inre av Norrland, skriver Ekman (s 271), "står jakten...ännu i det hela kvar på stenåldersstadiet". Ett karakteristiskt drag - särskilt i inlandet - var att fångsten (med snaror, flarkar, stockar etc) varit mer betydande än jakten. Också i andra avseenden har Norrland utgjort ett kulturellt reliktområde. Carl Fries, en tid skansenchef och en av våra finaste naturskildrare, skrev 1929 hur den norrländske nybyggaren befann sig "tusen år tillbaka i den svenska lanthushållningens historia" (STF:s årsskrift 1929). V a r f ö r det varit så är emellertid knappast till fullo utrett ännu. Kulturhistoriska undersökningar måste här kombineras med ett ekonomisk-historiskt angreppssätt.

Ekman är f ö märkbart påverkad av den samtida antropologin, som stod starkt på utvecklingslärans grund. Kulturen har spritt sig, menar han, från söder till norr och från lågland till högland. "Jaktens utvecklingshistoria" i Norrland indelar han i tre skeden, "naturfolksstadiet" (t 1600-talet), "lodbössans tid" (t o m 1800-talet) samt "sportjaktstadiet". Ekman beklagar dock att mångfalden i fångstmetoderna med denna utveckling kommit bort. Kulturen verkar "nivellerande", suckar han.

Skidjakten har av naturliga skäl varit genuint nordlig. Det är frestande att citera en strof ur Kalevala som man föreställer sig att varje allmojejägare i norr gärna velat instämma i:

Icke lär väl här i världen
under himlens höga hvälfning
finnas någonting i skogen,
något djur på fyra fötter,
som ej nås med dessa skidor,
som ej lätteligen hinnes

Sverker Sörlin

SAGOFOLKET I ÅDALSLIDEN AV KARL-HAMPUS DAHLSTEDT

Ådalssliden - med förleden *Ådals-* tillagd i sen tid för att skilja det från *Indalsliden* eller bara *Liden* - är en av Sveriges vackraste socknar, åtminstone vad kyrkans och kyrkbyns läge beträffar. Socknen och bygden har - som Paul Lundin antyder i sin nya hembygdsbok - gått igenom en dramatisk trilogi av metamorfoser:

- 1) det skogsindustriella genombrottet under andra hälften av 1800-talet
- 2) järnvägsbyggets tid kring 1920 och
- 3) senast den stora kraftverksbyggnadsepoken från 1940 och framåt.

Nämforsen, Ångermanälvens hjärtfors, finns efter dessa metamorfoser - i synnerhet den sista - inte längre kvar annat än i stympat skick vid "fallens dag" eller osedvanligt högt vattenstånd i älven under regniga somrar. Men den väldiga anhopningen av hållristningar, som brukar kallas norra Europas största sammanhängande hållristningsområde, ligger kvar på hållarna i och nedanför Nämforsen och är bättre känt och mer tillgängligt numera, kanske just tack vare kraftverksutbyggnaden i förening med påpassliga kulturvårdares insatser.

Målaren och bygdeförfattaren Pelle Molin bidrog i hög grad till att göra Ådalssliden med kyrkbyn Näsåker och Nämforsen kända. Hans skildringar kom till under åren 1892-96. Han levde här - i sin moders födelsebygd - i fyra år och frös och svalt en del, innan han vandrade över till Norge, där han dog redan 1896.

Pelle Molin förstod att med en sällsynt kraft suga åt sig bygdens berättelsestoff och omvandla det till skönlitteratur, på en gång mustigt och romantiskt, hellre tillkommet under inflytande av amerikanen Mark Twain än av norrmannen Björnstjerne Björnsson.

Länge trodde jag att det var Pelle Molin som med sin dikt - dock prosa och ej poesi trots titeln "Ådalens poesi" på hans postuma novellsamling - hade gjort just Ådalssliden till "Sagornas ådal" framför andra nejder i Ådalen. Men efter att sommaren 1983 ha läst Paul Lundins nyutkomna hembygdsbok "Sanningar och sägner i Ådalssliden. Ådalsslidens Hembygdsbok II", tryckt i Sollefteå 1982 och utgiven av Ådalsslidens Hembygds- och Turistförening (130 kr), har jag bytt mening. Pelle Molin överdrev inte, när han tillskrev sin moders födelsebygd en särskild rikeedom på folkminnen och folkdikt. Och Paul Lundin arbetar inte bara i 90-talsdiktarens kölvatten utan öser ur en till synes aldrig sinande källa av friska traditioner, där Molin bara är en av föregångarna vid sidan av N.E. Ritzén och J.P. Sjödin.

*

Vid läsningen av Paul Lundins bok besinnar man att det finns hembygdsböcker av vitt skilda slag, och att Oknytt borde vara ett forum för granskning och recensioner av dem alla, dvs åtminstone de nyutkomna, i den mån de hör hemma i Norrland.

Det finns till exempel hembygdsböcker som främst innehåller yttre lokalhistoria och i någon mån personhistoria, och som helt bygger på samtida arkivaliska källor, främst äldre kyrkböcker och domböcker. Genom dem lär vi bland annat att känna brottsligheten i äldre tider, medan den positiva sidan av hembygdens historia ofta ligger i skugga. Till denna kategori av hembygdsböcker hör också en viss övertro på det som står skrivet. Att ekonomiska eller andra intressen av personlig art också den gången vanställdde sanningen i många protokoll glöms lätt bort.

Ett annat slags hembygdsböcker innebär en lokalhistoria utforskad genom den muntliga traditionen, ibland med tillskott från det egna kyrkoarkivet och eventuellt innehållet i gamla byakistor. Sådan "oral history" har föga beaktats i vårt land (enl. Lars-Göran Tedebrand). Visserligen förvanskar den muntliga traditionen många fakta, t.ex. genom att väva vandringmotiv av sägenkaraktär in i det historiska händelseförloppet, men de speglar i regel historien ur folkets eget perspektiv. Byarkiven ligger i samma linje, antingen de består av en enkel kista på en vind eller av ett enkom byggt eld- och vattensäkert särskilt arkiv som lär förekomma på sina håll, där man har gamla pergament att vårda.

En tredje sorts hembygdsböcker är inte lokalhistoria i trängre mening utan person- och släkthistoria, som ofta tilläts nå långt bort utöver hembygdens gränser. Förutsättningen för denna sidodisciplin är framför allt - som bekant - de numera rikligt förekommande kopiorna av äldre arkivalier, framförallt husförhörslängder, dopböcker o. dyl. Risken med denna tredje sort är att den gör stort väsen av vissa framstående släkter, medan andra hamnar helt i skymundan, om de ens nämns.

Denna risk löper vi inte med den fjärde sorten, som Paul Lundins nykomna hembygdsbok representerar. Här kommer vanligtvis - och i hög grad hos den aktuella författaren - småfolket och den grå fattigdomen med - uttalat eller underförstått - i den skatt av sägner, övertro och tradition som författaren har samlat ihop och i viss mån kanske omstöpt i egna former till ett helt.

"Sanningar och sägner från Adalsliden" håller sig tätt intill folktraditionen. Jag har räknat till omkring 90 sagesmän, bland dem författarens egna föräldrar. Gränsen mellan sagesman och forskare är här utsuddad. En del av Paul Lundins sagesmän är kanske snarare meddelare, som gjort anteckningar om folktraditioner och nu lämnar dem vidare. Och själv lever författaren mitt i denna värld av folklöre som handlande i herrkläder. Tiden kan tyckas modern också i Näsåker, men under ytan har handelsmannen i kyrkbyn trådar över till inte bara sin faster sömmerskan utan också till ladugårdsskötaren i Lidgatu och bolagsarrendatorn i Fransåsen och skogsarbetarhustrun i Tannflobrännan etc. Med ett gammalt isländskt och fornnordiskt ord är han en *frod* man, dvs. en kunskapsrik person inom den värld som han delar med sina sockenbor.

De muntliga traditionerna går ofta långt tillbaka till 1700-talet, och Paul Lundin åberopar ibland indirekta sagesmän, som ligger helt bakom hans egen tid som samlare av minnen, fastän han började i helt unga år (och nu är mogen för pension).

Vittra, gengångare och spöken finns det gott om i boken. Bättre än denna tidskrift skulle den göra rätt för namnet Oknytt. Brott är också vanliga, som de speglas i folkminnet. Kriminalberättelser

tycks alltid roa, från Conan Doyle till nutida amerikanska teveserier. Men vi bör minnas att bygdetraditionens brottslingar på ett helt annat vis står nära dem som berättar och dem som låter sig fångslas. Det är inte bara brottet som intresserar utan också - kanske främst - människoödet i den egna bygden.

Nöd och svält och sociala klyftor kommer också med i berättelserna. Bebyggelsehistorien omfattar framför allt nybyggen och liknande utkantsgårdar.

Det enda man saknar är en innehållsförteckning, en karta över Adalsliden och person- och ortregister. Paul Lundin är gammal medlem av Johan Nordlander-sällskapet. I den begränsade tryckta litteratur som han har utnyttjat för sin hembygdsbok finns förstås flera arbeten av Johan Nordlander.

Tillsammans med recensenten och Lars-Erik Edlund har han nu utarbetat en innehållsförteckning med källhänvisningar. Denna förteckning kommer så småningom att mångfaldigas genom Johan Nordlander-sällskapet och tillhandahållas för 10 kronor.

"Sanningar och Sägner i Adalsliden" har sålts bra på hemorten. Genom vänligt tillmötesgående från Adalslidens Hembygds- & Turistförening får nu Johan Nordlander-sällskapets medlemmar tillfället att köpa den med 20 % rabatt för 104 kronor + porto.

VINDELN I FOKUS AV DAN BÄCKLUND

Var och en som försöker skildra ett lokalt samhälles utveckling, rör det så en bys eller en kommuns, tvingas ta ställning till vid vilka utvecklingsaspekter tonvikten skall läggas samt hur utvecklingen inom det lokala samhället skall beskrivas i förhållande till den påverkan omvärlden utövar.

När två ekonom-historiker och en kulturgeograf av facket tillsammans skall ge sin bild av en norrländsk kommuns historia är det högst naturligt att de koncentrerar sig på de ekonomiska och sociala utvecklingsaspekterna. Att framställningen mera kryddas med tabeller, diagram, kartor och figurer än med de liv- och fantasifulle skrönorna från 1800-talets agrarsamhälle bör inte heller förvåna läsaren. I *Vindeln. En norrländsk kommuns ekonomiska utveckling 1800-1980* (Rune Bunte, Sven Gaunitz, Lars-Erik Borgegård) uppfylls dessa förväntningar. Men där finns mycket mera och mycket av så generell giltighet att boken rekommenderas till varje lokalhistoriskt intresserad läsare av Oknytt.

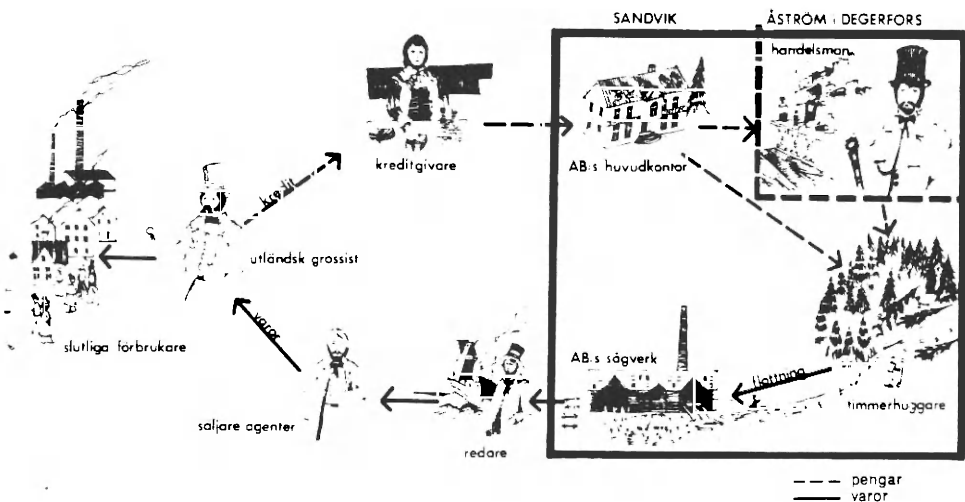
Kommunens utveckling, från kolonisationstidens samhälle till dagens "jordbrukarsamhälle i det moderna industrisamhället", beskrivs och analyseras utförligt. Befolkningens, jordbrukets, skogsbrukets, handelns och industrins utveckling samt kommunens finanser är bokens huvudteman. Den fylliga texten kompletteras med ett rikt bildmaterial, där varken tjuartunnetillverkning, gris-slakt, getarpojkar, flottare eller en buss på medar saknas.

Genom att arbeta med något som de kallar *fokuserad historia*, har författarna försökt belysa hur lokalsamhällets traditionella ekonomiska struktur anpassas och förändras under inflytande av utifrån verkande ekonomiska krafter. Två strukturförändringar av mera genomgripande och generell art fixeras därvid.

Den första, runt sekelskiftet, innebar övergången från ett huvudsakligen självhushållningsinriktat agrart samhälle till ett samhälle med större inslag av marknadsproduktion och lönearbete. Omvandlingen var långsam och kunde ske utan att det lokala ekonomiska och sociala mönster som band hushåll och individer till varandra behövde förändras i grunden. Ett påtagligt exempel är hur utökat lönearbete i skogsdrivningarna kunde förenas med den traditionella ekonomiska strukturen.

Först med den andra strukturförändringen, tidfäst till perioden från 1950-talets mitt, försvann detta mönster. Då upplöstes de kollektiva bycentrerade relationerna, då växte det fram en långt driven specialisering inom marknadsproduktion och lönearbete. Liksom andra skogsbygdskommuner drabbades Vindeln då av en stark utflyttningsvåg som emellertid tycktes ebba ut mot 1970-talets slut i samband med en viss ekonomisk stabilisering inom kommunen.

I sammanfattningen betonar författarna anpassningsförmågan och segheten i en traditionell ekonomi av den typ som växte fram i Vindelns kommun under 1800-talet. Det krävdes en mer än halvsekel-lång period av penetration från den industriella ekonomin innan det agrara 1800-talssamhället slutgiltigt omformades under efterkrigstiden. Riktigt hur författarna bedömer styrkan i det omvandlingstryck omvärlden utövade före 1950-talet är emellertid svårt att få grepp om. Möjligen står lösningen att finna på omslagets framsida, där bilden av en dragsax används för att illustrera "människan i teknikens och samhällsomvandlingens grepp". Inför en industriell ekonomi som arbetade med verktyg av den arten ter sig det agrara samhällets motståndskraft lättförståelig.

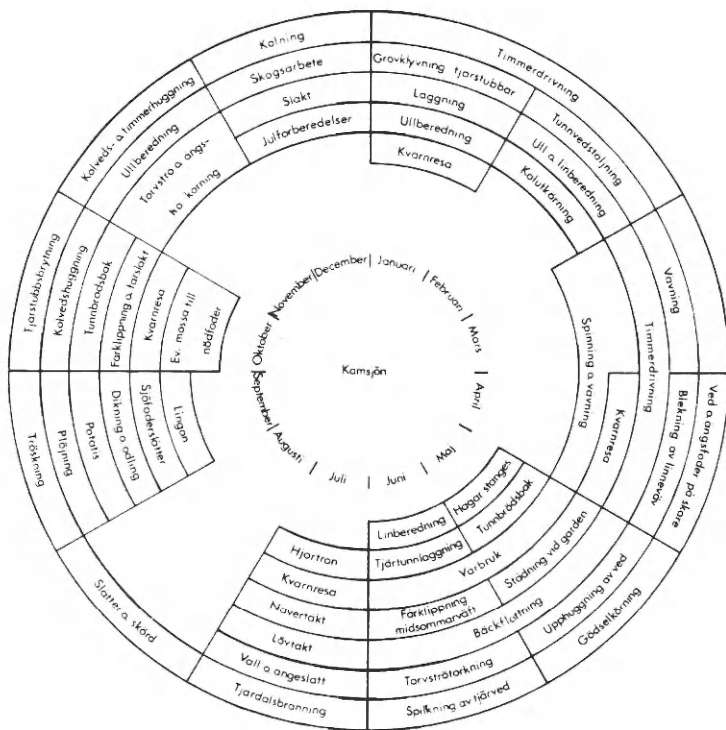

Diagram 21. Arbetets fördelning över året i bondehushållet omkring 1900.

Fokuserad historia i figurens form. På föregående sida illustreras hur impulserna från den internationella trävarumarknaden förmedlades till ett norrländskt skogsbruksområde, typ Vindelns kommun. Figuren på denna sida visar hur produktionen för den internationella marknaden (timmerdrivning, bäckflotning) kunde passas in i bondehushållets årsarbetscykel.

REDAKTIONELLT

TILL MINNET AV CARL JOHANSSON (1901-1983)

Sedan sista numret av vårt medlemsblad utkom, har en av den svenska sameforskningens främsta företrädare gått bort. Få har väl varit så förtjänta av sitt hedersdoktorat vid Umeå universitet som f. nomadskolföreståndaren Carl Johansson. Under många år samlade han oavbrutet material rörande samiska förhållanden och publicerade utredningar härom i en lång rad skrifter. Han var sällsynt generös med uppgifter till andra - en generositet som tyvärr också kunde missbrukas.

Jag minnsså väl den sommardag 1947, då Carl Johansson mötte mig på perrongen vid Gällivarejärnvägsstation. Jag var utsänd av Björn Collinder och Israel Ruong för att lära mig samiska och börja göra uppteckningar i Gällivare, närmare bestämt Norrorkaitums sameby.

Carl Johanssons namn var det sesam som öppnade alla dörrar. Han var känd och respekterad överallt. Han hade en fenomenal personkännedom och visste precis var alla i samebyn bodde och gav lämpliga råd om vägval. Det var också han som rekommenderade mig "lärare". Det visade sig att han var mycket klar över vilka som var lämpliga som meddelare.

Under de år jag gjorde uppteckningar i Gällivare var jag alltid välkommen till hans gästfria hem och tillbringade många trevliga kvällar där under livliga samtal om den samiska kulturens och det samiska språkets olika egenheter. Och jag var bara en av många som möttes av hans och hans hustrus stora generositet.

In i det sista var han verksam, och ett arbete av hans hand är nu under utgivande på DAUM.

Det är med respekt man minns Carl Johansson. Få har väl med sådan iver ägnat sig åt ett betydande vetenskapligt författarskap vid sidan av sin dagliga gärning. Johan Nordlander-sällskapet har all anledning att hylla hans minne.

Tryggve Sköld

OM EKONOMI OCH ÅRSBOK
AV CLAES ROSENQVIST, SKATTMÄSTARE

Johan Nordlander-sällskapet är en i många stycken framgångsrik organisation. Jag har haft många tillfällen att konstatera dynamiken och den snabba utvecklingen, sedan jag i mars 1983 fick förtroendet att efterträda Teo Sundin som sällskapets skattmästare. Inte minst bokföringens ständigt ökade summor och en lika ständigt svällande medlemsförteckning vittnar om tillväxten. När Sigurd Fries, Roland Otterbjörk och Lars-Erik Edlund i december 1978 tog det första initiativet till det som senare skulle bli Johan Nordlander-sällskapet torde de inte ha drömt om att samla mer än 100 medlemmar. Redan under 1979 hann emellertid 120 personer betala medlemsavgift, och efter bara fem verksamhetsår är vi nu så många som 370. Medlemstillväxten äger rum i sådan takt, att vi under 1984 ganska säkert kan räkna med att bli fler än 400.

Eftersom jag under bara förhållandevis kort tid deltagit i styrelsearbetet borde jag inte bli misstänkt för skryt om jag påstår att medlemsutvecklingen visar att Johan Nordlander-sällskapet fyller ett behov. Verksamheten verkar också ha svarat väl mot förväntningarna.

Sällskapets huvudsakliga ansträngningar går som bekant ut på att producera och distribuera tryckta skrifter med brett kulturhistoriskt och norrländskt innehåll. Finansieringen av det ambitiösa utgivningsprogrammet är styrelsen regelbundet återkommande huvudvärk. Trots den glädjande medlemstillväxten tenderar nämligen tryckningskostnaderna, tillsammans med portoavgifterna, att stiga i ännu raskare takt än sällskapets inkomster. Det första hela verksamhetsåret, d v s 1980, var utgifterna ca 7.000 kr. 1983 års verksamhet har däremot kostat omkring 46.000 kr! Därav har 17.500 kr kommit från medlemsavgifterna. Resten är pengar som styrelsen genom åren lyckats få från olika fonder och andra bidragsgivare. Alla dessa kostnader har omedelbart kommit medlemmarna till del. Hela 99,1% av sällskapets utgifter går nämligen direkt till produktion och distribution av tryck till medlemmarna (den återstående lilla resten är kostnader för års- och

medlemsmöten). Varje medlem som under 1983 betalt 50 kr i årsavgift har i utbyte fått sig tillsänt tryckta alster för 125 kr!

Någon kanske tycker att detta påminner om Ebberöds bank. Som skattnästare är jag böjd att hålla med, men som medlem i Johan Nordlander-sällskapet uppskattar jag givetvis att delar av verksamheten finansieras med anslag utifrån. Det är nog ändå en riktig princip. Problemet är att de skenande tryckningskostnaderna för med sig ständigt stegrade behov av anslag, samtidigt som åtminstone en viktig bidragsgivare fallit bort. Jag syftar på Kempefonden, som genom ett generöst bidrag 1980 hjälpt oss att finansiera fyra års verksamhet men som i år under hänvisning till sin förändrade målsättning avslagit vår förnyade ansökan. Vi kunde dock till sist, med ett par månaders försening, slutföra den för 1983 planerade utgivningen genom bidrag från Längmanska kulturfonden, från Länsförsäkringar i Norrbotten och Länsförsäkringar i Västerbotten. Det finns ingen anledning sticka under stol med att detta i allt väsentligt var resultatet av ordförandens energiska arbete och goda kontakter.

Jag tycker det är min skyldighet som skattnästare att påtala för medlemmarna att finansieringen av sällskapets utgivningsprogram blivit allt svårare. Däremot tror jag inte att konsekvenserna av dessa svårigheter behöver bli drastiska. Egentligen är det nog bara en eller ett par saker som behöver förtydligas och klaras ut.

När sällskapet grundades lovade styrelsen i en rundskrivelse att den första boken, *Johan Nordlander 1853-1934*, skulle gratis ut-sändas till medlemmarna. Sedan har det gått av bara farten och varje år har, utom medlemsbladet *Oknytt*, en ny bok skickats ut. Jag vill betona att detta främst är resultatet av oväntat kraftfulla insatser från redaktörens sida. Att böckerna råkat komma med en takt av en om året är annars ren slump. Det har inte undgått mig att det höga tempot i utgivningen orsakat uppfattningen att Johan Nordlander-sällskapet håller sig med en årsbok. S å h a r e m e l l e r t i d a l d r i g v a r i t f a l l e t. Under det senaste året har styrelsen visserligen i flera omgångar diskuterat att formellt införa en sådan, men den ekonomiska verk-ligheten har till sist omöjliggjort detta.

Vid ett styrelsesammanträde den 14 december 1983 enades vi om

följande tre principer för den fortsatta utgivningen av skrifter:

- Medlemsbladet *Oknytt* utsänds i samma omfattning som tidigare. Det finansieras helt av medlemsavgifterna.
- Varje nummer av den nya medlemsboken *Tre kulturer* ska gratis sändas till alla medlemmar. Dess tryckning och distribution måste i sin helhet finansieras med anslag utifrån. Det är styrelsens ambition att försöka ge ut *Tre kulturer* vartannat år, men ytterst är detta alltså en fråga om finansiering. Lyckas vi skaffa pengar i snabbare takt kommer den oftare, tar det längre tid kommer den glesare.
- Andra böcker som ges ut av Johan Nordlander-sällskapet erbjuds medlemmarna till starkt nedsatta priser. Även här blir det fråga om finansiering utifrån i samverkan med respektive författare. Under 1984 hoppas vi kunna erbjuda Algot Hellboms nya bok om Medelpads södra gräns med rejäl rabatt.

Med dessa tre principer tror vi oss på ett realistiskt sätt ha anpassat en fortsatt hög ambitionsnivå till den förväntade ekonomin. Det svåra kostnadsläget skulle alltså som konsekvens för medlemmarna bara få följande stillsamma uppmaning: förvänta er inte heller i fortsättningen någon årsbok från Johan Nordlander-sällskapet och var beredda på en något glesare utgivning av gratisböcker!

JOHAN NORDLANDER - SÄLLSKAPET

Johan Nordlander-sällskapet, grundat 1979, bär sitt namn efter nestorn inom norrländsk humanistisk forskning. Sällskapet har till uppgift att verka i Johan Nordlanders anda. Det skall främja kontakten mellan å ena sidan forskare av skilda slag och å andra sidan institutioner som universitet, arkiv, bibliotek och skolor. Sällskapet skall vidare bl a utge källskrifter till Norrlands historia, folkliga kultur och språk samt publicera undersökningar inom dessa ämnen. Sålunda utger sällskapet en skriftserie. Den första delen i serien innehåller en biografi över Johan Nordlander, en bibliografi över hans skrifter samt ett antal uppsatser av Nordlanders hand. Sammanställningen är gjord av Lars-Erik Edlund. I skriftserien har även utgetts ett nytryck av *Övre Norrlands bygdemål* av Karl-Hampus Dahlstedt och Per-Uno Ågren. Vidare har utgetts en tredje del med titeln *Norränningar förr och nu. Från järnålderns Genebor till Multrä myror*. 1982 utkom sällskapets fjärde skrift *Från Finnmarker och Adalar. Mellannorrländsk kultur- och socialhistoria från sju sekler*. Sällskapet utger också ett medlemsblad OKNYTT som utkommer med två omfångsrika dubbelnummer per år. Sällskapets nya medlemsbok heter *Tre Kulturer*.

Medlemskap i sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften 50 kronor (insättes på postgirokonto nr 439 25 05 - 6). Ständigt medlemskap vinnas genom erläggande av en engångssumma om 500 kronor. Sällskapets medlemmar erhåller OKNYTT samt årsboken. Johan Nordlander-sällskapet sammanträder minst två gånger per år, vanligen i Umeå. Vidare anordnar sällskapet årligen föreläsningar på ett par norrländska orter utanför Umeå.

OKNYTT. Medlemsblad för Johan Nordlander-sällskapet.
ISSN 0349-1706